

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Teologická fakulta
Katedra pedagogiky

Diplomová práce

**Otázka dispozic osobnosti k návykovému chování
zrcadlená v artefaktech abstinentů**
aneb horizonty arteterapie v indukci přestrukturování
intrapsychieho rozměru závislých

Vedoucí práce: PhDr. Jan Polivka

Autor práce: Sylvie Petrová

Studijní obor: Pedagog volného času

Ročník: pátý

2006

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Petra' or similar, written in a cursive style.

Děkuji vedoucímu diplomové práce PhDr. Janu Polivkovi za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce. Poděkování patří také konzultantce PhDr. Marii Lhotové za podporu a vstřícnost.

OBSAH	4
ÚVOD	7
1. <u>Umění jako terapie – arteterapie</u>	10
1.1 Historický vývoj arteterapie jako oboru.....	11
1.1.1 Arteterapie ve světě.....	12
1.1.2 Arteterapie u nás.....	13
1.2 Proudý arteterapie.....	14
1.3 Cíle arteterapie.....	17
1.4 Teoretická východiska arteterapie.....	18
2. <u>Psychoanalytické teorie závislosti</u>	20
2.1 Orální stadium psychosexuálního vývoje.....	20
2.2 Definice toxikomanie a její důsledky.....	22
2.3 Proč lidé užívají návykové látky?.....	23
2.3.1 Přehled motivů toxikomanie.....	24
2.4 Osobnost a duševní struktury závislého.....	26
2.4.1 Definice osobnosti.....	26
2.5 Faktory závislosti.....	27
2.6 Psychodynamické aspekty osobnosti toxikomana.....	28
2.6.1 Toxikoman a duševní struktury.....	30
2.6.1.1 Agresivní pud a destruktivita.....	31
2.6.1.2 Úzkost.....	32
2.6.1.3 Sebevražedné chování.....	33
2.6.1.4 Identifikační potíže.....	34
2.6.1.5 Deprese a pocit viny.....	34
2.6.1.6 Sexuální pud.....	35
2.6.1.7 Imaginační potíže a magické myšlení.....	36
2.7 Význam psychodynamiky osobnosti v terapii závislosti.....	37

3. <u>Léčba návykových nemocí</u>	38
3.1 Výtvarně terapeutická metoda.....	39
3.1.1 Piagetova kognitivní teorie.....	40
3.1.1.1 Kritický přelom názorného a konkrétního období.....	41
3.1.1.2 Typologie závislých osobností.....	42
3.1.2 Zapojení nevědomých sfér v arteterapii.....	43
3.1.3 Názorné období.....	44
3.1.4 Stadium konkrétních operací.....	45
3.1.5 Rekonstrukce EGA přijetím reality.....	47
4. <u>Horizonty arteterapie v přestrukturování závislé osobnosti</u>	48
4.1 Na co se zaměřuje arteterapeut během metodického vedení.....	50
4.2 Ideál výtvarné formy.....	51
4.2.1 Formát artefaktu.....	52
4.2.2 Kompoziční řešení díla.....	52
4.2.3 Prostorové zobrazení.....	53
4.2.4 Proporce artefaktu.....	54
4.2.5 Dynamika obrazu.....	54
4.2.6 Barevnost artefaktu.....	55
4.3 Otázka smyslu terapie závislých osobností.....	56

5. Praxe v poradně drogových závislostí.....	58
5.1 Potenciál teologie v psychoterapii.....	59
5.1.1. Téma stvoření člověka jako vrcholu stvoření světa.....	61
5.1.2 Psychologické obsahy biblického příběhu o Adamovi a Evě.....	63
5.2 Práce s obsahem artefaktů.....	65
5.2.1 Symbolická řeč obrazů.....	67
5.2.1.1 Symbolika v postavě.....	68
5.2.1.2 Symbolika stromu.....	72
5.3 Projevy osobnostních rysů toxikomanů ve výtvarné tvorbě.....	73
5.3.1 Míra posunu v tématu jednoho klienta po roce terapie.....	74
5.3.2 Obecný charakter použité tvorby.....	76
5.3.3 Demonstrace konkrétních závislostních rysů v artefaktech klientů.....	77
5.3.4 Odraz závislosti v individuálních dílech klientů.....	80
 ZÁVĚR.....	 82
 Seznam literatury.....	 84
Obrazová příloha.....	87
Abstrakt.....	99

Úvod:

Oblasti volného času věnuje současná veřejnost značnou pozornost a svými požadavky na uspokojování potřeb nutí pedagogiku volného času dynamicky se vyvíjet a neustále rozšiřovat pole svého působení, kooperovat s jinými obory popisujícími člověka a jeho jednání a reflektovat aktuální trendy. Jedním z u nás poměrně nových a dosud nedostatečně doceněných trendů, kterého může pedagogika volného času mnohostranně využívat a nechat se jím obohatit, je právě arteterapie jakožto způsob harmonizace osobnosti pomocí výtvarného projevu. Ve svém základním pojetí jakožto terapie v pravém slova smyslu jde o léčení prostřednictvím obrazu. Je to obor postupně se dostávající do povědomí lidí, přesto z hlediska dosaženého vývoje v České republice se nachází teprve „v plenkách“. Arteterapie postupně vykryštovala z psychiatrie, dnes je však považována za samostatnou disciplínu s širokým a velmi různorodým záběrem uplatnění od práce s jedinci s tělesným, smyslovým nebo mentálním postižením, až po terapeutickou pomoc lidem s duševními poruchami, či její indikaci u klientů sociálně problémových, kam patří týrané a zneužívané děti, vězňové a v neposlední řadě drogově závislí jedinci, kterým se budu v této práci věnovat. Přesněji řečeno jedincům v současnosti již abstinujícím, nadále však ambulantně „léčeným“ v poradně drogových závislostí. Pokusím se o vhled do osobnosti toxikomanů skrze charakteristiky jejich výtvarného vyjadřování a zamyslím se nad eventualitou přestrukturování intrapsychického rozměru osobnosti klientů pomocí metod arteterapie, jako jedné z možností dosažení změny jejich chování a prevenci recidivy.

V současnosti máme na výběr sumu více či méně účinných způsobů informování veřejnosti o škodlivosti drog, metod řešících už vzniklou závislost i způsobů doléčování v nejrůznějších zařízeních. I tak mám pocit, že boji proti drogové závislosti doposud nebylo uděláno dost a je potřeba hledat další cesty. Přestože se dnes objevuje nepřeborné množství pokusů otevřít tento problém, ještě stále existuje velký počet těch, jež před problematikou drog zavírají oči – ať už z bezradnosti, ze strachu nebo z nedostatku zájmu. Mezi těmito lidmi nacházíme také ty, kteří by eventuálním zapojením do nastalé situace a vhodnou krizovou intervencí mohli mít významný podíl na posunu k psychickému uzdravení závislého. Zvláště proto, že fenomén závislosti je spjat nejen s působením toxické látky na organismus a chování toxikomana, ale značnou roli zde hraje i osobnost postiženého a prostředí, které ho obklopuje, zejména pak vztahovost uvnitř něj. Tyto faktory spolu úzce souvisí a činí tento jev a jeho potlačení o to složitějším. Úspěšnost psychiatrických léčení bohužel není taková, jak

bychom si přáli – možná je potřeba hledat mezery právě v doléčovacích zařízeních a využít v nich maximální množství metod a prostředků, aby nedocházelo k relapsu klientů. Arteterapie facilituje komunikaci s pacientem, jež je základním předpokladem pro navázání dobrého terapeutického vztahu jako podstatného faktoru udržujícího klienta v terapii. Výtvarná produkce slouží terapeutovi také co by ukazatel změn a případného zlepšení psychického stavu pacienta na mnoha úrovních.

Jestliže v tomto textu používám termínu terapeut, neznamená to automaticky, že arteterapii využívá jen úzký okruh psychiatrů a psychologů. Její metody mohou stejně dobře posloužit i lékařům a zdravotníkům, výtvarníkům, sociálním pracovníkům a v současnosti je arteterapie doménou všech pedagogů – učitelů, speciálních a léčebných pedagogů a svou náplní spadá tedy i do četných sfér profese pedagogů volného času, pro jejichž potřeby hlavně výše zmíněné téma zpracovávám. Jeho volba vyplynula přirozeně z aktivit, jež mě nejvíce zaměstnávají, ale i naplňují – souběžné studium jak na teologické fakultě, tak na katedře arteterapie a pravidelné docházení do poradny drogových závislostí za účelem spoluvedení arteterapie. Mým záměrem je propojit vlastním studiem i praxí nabyté poznatky všech uvedených oborů, v rámci tématu integrovat jejich myšlenky a nechat je vzájemně se prostoupit, tak jako ony prostupují můj život, a jak je ostatně charakteristické i pro arteterapii jako takovou, jež je hraniční disciplínou na pomezí psychoterapie, umění, pedagogiky, ale hledá východiska také v antropologii, filosofii, teologii, atd. Mám za to, že teologie a psychoterapie by neměly být konkurenty, nýbrž jako obory ze sebe vzájemně vycházet. V teologické praxi je potřeba zvládat alespoň minimum psychoterapeutické intervence. Už C. G. Jung apeloval na někdy až přílišné zdůrazňování hříšnosti církvemi, jehož výsledkem není směřování k Božímu království, ale k ordinaci psychiatra. Přestože potřeba teologie v psychiatrii je méně zjevná, jsem přesvědčená, že i ona má zde své místo a je kompetentní k jejímu obohacení. Arteterapie zprostředkovává komunikaci všude tam, kde verbální komunikace se světem selhává, proč by nakonec nemohla překlenout komunikační propast mezi teologií a psychoterapií? Vždyť přece společným předmětem zájmu obou je lidská duše.

A od kdy vlastně lidská duše trpí? Zavedu vás pomyslně na místo zvané Eden, kde byl kdysi dávno stvořen první muž a jemu na pomoc dána první žena ... a stalo se, že jejich pád a vyhnání odtamtud navždy poznamenal následující generace utrpením. Není důležité na kolik detailně je příběh historicky pravdivý či mytologický - podstatné je, že přes jeho pradávnu

existenci je v nás neustále natolik přítomný, až je „reálný“. Začneme tedy u Adama a nechejme se existenciálně oslovit příběhem Stvoření a tím, co mu následovalo. Ač se „osud“ prvních lidí primárně nedotýká tématu závislosti, jeho metamorfózy můžeme shledat v životě každého z nás a také s drogovou problematikou v něm lze spatřit několik paralel. Téma pádu člověka a jeho vyhnání je možno srovnat s upadnutím do závislosti a zamítnutím většinovou společností. Obsahuje v sobě nenahraditelné poučení a nabízí se k zařazení do koncepce postupu vedoucímu k uzdravení toxikomana. Ve své práci se omezím právě na analýzu zmíněného tématu zpracovaného technikou akvarelu. Protože přehlednost vybrané tematiky je už tak dost komplikovaná, záměrně si vybírám pouze jeden námět (Adam a Eva) a jeden způsob zpracování, ačkoli v arteterapii se počítá s variabilitou témat a technik. Pro maximální přehlednost se v prvních kapitolách textu budu věnovat teoretickým základům arteterapie a jejím obecným postupům. Navážu problematikou toxikomanie a teprve pak bych ráda předchozí statě integrovala a zasadila do příběhu Stvoření, který se pokusím aplikovat na problematiku závislého chování a hledáním nových souvislostí dosáhnout jeho pochopení, či jinak řečeno postižení vhodného „podhoubí“ pro vznik toxikomanie. Veškeré poznatky se pokusím využít k formování osobnosti v rámci výtvarné činnosti. Hlavní motivací je mi prevence případné recidivy zvláště oslabením sebedestruktivního chování toxikomanů, jehož protipólem je tvůrčí proces s inspirujícím poselstvím o existenci člověka jako vrcholu stvoření světa. Terapie závislosti zaměřená na strukturu osobnosti má zatím velké rezervy. Otázka možné disponovanosti k závislostem je stále diskutovaná a snad proto nedostatečně souborně zpracovaná. Mým cílem je trochu zpřehlednit toto kontroverzní téma, podpořit snahy akcentující přestrukturování osobnosti aplikací nabytých poznatků na arteterapeutické postupy. Ve finální části textu na obrazové dokumentaci předvedu možný způsob výtvarné metodické práce se závislými klienty. Snad nikoho neodradí, že výsledkem mé snahy nebude terapeutická příručka, nýbrž (jak už to tak v umění chodí) inspirace pro vlastní činnost.

Obsahem mé práce je primárně využití arteterapie u drogově závislých jedinců (na alkoholových i nealkoholových drogách), téma však předpokládá oscilaci v rámci několika disciplín a využití kvalitativně různorodé literatury. Její řada se mi postupně velmi rozrostla a jistě by se našla další klíčová díla pro zpracování mé diplomové práce. Nejsem si jistá, zda vybrané publikace by byly objektivně považovány jako dostatečně reprezentativní vzorek kompatibilní s výběrem tématu, ale všechny uvedené tituly mně byly do určité míry inspirací a budiž mi omluvou, že jejich selekce je navíc v České Republice ztížena faktem nedostupnosti publikací specializovaných na arteterapii s toxikomany.

1. Umění jako terapie - arteterapie

Výtvarné umění či tvořivost měly vždy velký význam pro lidstvo – a to nejen z hlediska estetického přínosu. Obrazy byly a jsou dodnes předmětem konfliktů, ale i zdrojem meditace – to vše skrze svou schopnost k pozorovateli mluvit. Nezřídka je jim přisuzována také moc magicky působit, která se objevuje už u tvůrců pravěkých jeskynních maleb. Prehistorickému umělci malby sloužily „k primitivnímu vyjádření nějakého přání, jako magický symbol, jímž si pravěký člověk ozřejmoval svůj vztah ke světu.“¹ Tato víra v magické působení je v přeneseném slova smyslu i „stavebním kamenem“ arteterapie. Nezní snad záhadně její centrální myšlenka terapeutického pomáhání intelektuálnímu, citovému a duchovnímu růstu skrze výtvarnou činnost a případnou interpretaci jejích nevědomých obsahů? Mám za to, že právě postavení arteterapie na až magicky znějícím termínu nevědomí a tudíž neprokazatelnost jejích účinků vědecky akceptovatelnou formou bylo důvodem původní velké nedůvěřivosti ostatních věd vůči arteterapii. Arteterapeutická praxe ji ale dokázala zlomit. Arteterapie je oborem poměrně mladým, dnes už ale ve světě velmi oblíbeným a stále častěji využívaným dalšími disciplínami. Přestože cesta k uznání arteterapie jako oboru byla trnitá, její zjevné výsledky jí postupně přidávaly na vážnosti a dnes může být kresba jedním z průkazných materiálů soudního vyšetřování. „Tvůrčí proces nám často dává odpovědi tam, kde nebyly položeny žádné otázky, vznikají řešení tam, kde nebyl zjevný žádný problém, a do úhledných balíčků se propojuje množství myšlenek, které byly dříve izolované a chyběla jim souvislost.“² Veřejnost dnes silně přitahuje objevené ohromující možnosti arteterapie, která tak postupně získává na popularitě a v posledních letech zažívá svůj boom i v České republice.

Předností arteterapie (umění) je mimo jiné metaforický jazyk nesoucí v sobě skryté významy, jemuž je imanentní reflexe světa jako celku vynořující se ze symbolů. Výtvarný artefakt je totiž místem průniku předmětného světa se světem myšlenek. „Zabývá-li se člověk sám uměleckou aktivitou nebo dovede-li skutečně vnímat umění, dostává se mu jedinečné příležitosti zahlédnout předobraz integrace sebe sama se světem. Jedincovo splnutí se světem dosažené paralelně s individuací je podmínkou zrání osobnosti. Individuace je v Jungově

¹ KLIVAR, M.; POLCAR, M. *Kresba v životě člověka: funkce a netradiční techniky*. Praha: PF UK, SPN, 1987, s. 48.

pojetí jedním z nejdůležitějších psychologických procesů. Umění je jak obrazem integrace člověka se světem, tak i příležitostí k nahlédnutí do sféry uskutečnění individuace člověka ve světě.“³ Tvůrčí proces se stává „zdrojem hluboké prožitku, neboť v sobě obsahuje jakousi kondenzaci umělectví v jeho úsilí zmocnit se osobitou, jedinečnou a neopakovatelnou formou bezhraničné a nikdy neuzavřené sféry skutečnosti.“⁴ Pro společnost je charakteristický určitý tvůrčí náboj. Je to dáno specifickou schopností umělecké činnosti vést ke katarzi a umožňovat tak svému tvůrci ventilaci a tím očištění a naplnění. „Člověk může většinou bez vážnějšího poškození přežít jakoukoli stresovou nebo ohrožující situaci, má-li možnost ji ztvárnit, stvořit a sdělit druhým.“⁵ Výtvarná produkce je jednak prostředkem k sebevyjádření (jenž bychom mohli ztotožnit s formou díla), jednak je spojena s hlubokou sebeexplorací (tudíž introspektivním odkrýváním více či méně vědomého obsahu díla). Artererapeut má klientovi pomoci maximálně uvolnit vědomou kontrolu obsahu artefaktu a jeho následným dešifrováním pomoci klientovi získat náhled na své nejhlubší vrstvy a tím facilitovat jeho proměnu.

1.1 Historický vývoj arteterapie jako oboru

Již výše jsem zmínila základní myšlenku arteterapie akcentující terapeutický potenciál umění, od něž je odvozen hlavní úkol arteterapeuta – pomoci klientovi při změně chování, myšlenek a postojů. Ale pokládám za důležité nastínit vývoj, jak k této myšlence dospěla a sledovat cestu konsolidujících se myšlenek ke vzniku nového oboru arteterapie. Arteterapie jako samostatný obor vznikala pozorováním, ověřováním hypotéz, vyvozováním závěrů z opakujících se prvků a objevováním zákonitostí mezi nimi, systematizováním poznatků a zúročením teoretických i praktických zkušeností mnoha disciplín jako je psychologie (reprezentovaná zvláště humanistickou a hlubinnou psychologií s psychoanalýzou v čele), psychiatrie, umění i s jeho podstatnou složkou umění sakrálního, ale i pedagogika. A mohli bychom vzpomenout také antropologii, teologii a další. Umění bylo odjakživa komunikačním prostředkem a vždy (pouze více či méně vědomě) využívalo svého terapeutického potenciálu. Psychologie pak hledala spojovací články mezi artefakty a osobnostmi jejich tvůrců a zkoumala spojitosti mezi výtvarným vyjadřováním a ontologickým vývojem jedince.

² MEGLINOVÍ, D. a N. *Kreslení jako cesta k sebevyjádření*. Praha: Portál, 2001, s. 189.

³ BABYRÁDOVÁ, H. *Symbol v dětském výtvarném projevu*. Brno: PF MU, 1999, s. 18.

⁴ KLIVAR, M.; POLCAR, M. *Kresba v životě člověka: funkce a netradiční techniky*. Praha: PF UK, SPN, 1987, s. 49.

Psychiatrie navázala na její poznatky a jejich využíváním zejména k diagnostice obohatila psychologické teorie o klinickou praxi. „Arteterapie pracuje s procesem tvorby a se silou obrazu“⁶ a představuje tak zcela nový léčebný koncept požadující velkou míru aktivity klienta a jeho participaci na vlastním uzdravením. Kresba odráží osobnost autora i jeho vztahy a má své specifické místo v dialogu jak se světem, tak i se sebou samým. Kromě diagnostiky a registrace vývoje stavu je možné využít výtvarnou produkci z léčebného hlediska jako druh psychoterapie, v jejíž moci je redukovat pomocí reflexe negativní emoce odkrýváním vnitřních konfliktů a fantazijních představ nevědomí, které jsou zdrojem poruch - jádrem terapie je tedy změna. „V terapii běží o mimořádnou toleranci ke sdělení druhého člověka, vyjádření jeho obrazu světa i sama sebe. Toto vyjádření nemusí mít uměleckou hodnotu, což ostatně není cílem terapie. Je však bezpodmínečně nutné umět druhého přijmout, neodmítnout ho s jeho zvláštnostmi i vybočením z obvyklých vědomých struktur, protože jinak ho odsuzujeme bez pomoci ke ztrátě identity nebo k neexistenci.“⁷

1.1.1 Arteterapie ve světě

Začátky arteterapie nesporně souvisí s psychopatologií schizofrenie v 18. a 19. století, kdy odborníky zaujaly obecně platné skutečnosti výtvarného projevu duševně nemocných osob a sice, že duševně nemocní malují jinak než zdraví a charakter jejich výtvarné tvorby se mění podle druhu a vývoje nemoci - tudíž je možno ji pokládat za expresi duševních funkcí jedince a také doplňující prostředek k získání úplného obrazu o abnormním či normálním duševním stavu. Zájem o tvorbu schizofreniků vypukl roku 1876, kdy vyšla první kniha věnující se produkcím duševně nemocných od **P. M. Simona**. M. Simon se jako první oddal myšlence terapeutického využití výtvarných artefaktů schizofreniků, ale zcela zásadní je v tomto ohledu obsáhlá studie psychiatra **Hanse Prinzhorna** z roku 1922, v níž je poprvé systematicky rozebírána výtvarná tvořivost duševně chorých. Jedná se o první klasické dílo, jež zpracovává problém v celé své složitosti.⁸

Myšlenka využití výtvarné produkce k léčebným účelům na klinických pracovištích vznikla poměrně brzo, k vypracování metodiky arteterapie a jejímu prosazení ale vedla ještě

⁵ SYŘIŠŤOVÁ, E. *Člověk v kritických životních situacích*. Praha: Karolinum 1993, s. 121.

⁶ *Současná arteterapie v České Republice a zahraničí I. díl*. Praha: PF UK, 2000, s. 30.

⁷ SYŘIŠŤOVÁ, E. *Člověk v kritických životních situacích*. Praha: Karolinum, 1993, s. 121 .

⁸ srov. SYŘIŠŤOVÁ, E.. *Skupinová psychoterapie psychóz: ve vztahu ke schizofrennímu onemocnění*, Praha: UK, 1982, s.137 – 138.

dlouhá cesta. Neméně heroickou práci odvedli průkopníci arteterapie (E. Kramerová, L. Navratil, V. Löwenfeld) při snaze o její vymezení jako samostatného oboru, rovnocenného ostatním uznávaným psychoterapeutickým metodám. Pozice arteterapie rozkládající se na pomezí mnoha disciplín znesnadňuje její zařazení v existujícím systému pomoci a získání vyhraněného profesního statutu. „Filozofie arteterapie je založena na přesvědčení, že každé individuum, ať už bude, či nebude vzdělané v umění, má latentní kapacitu projikovat svůj vnitřní konflikt do vizuálních tvarů. Ty pak mohou být použity jako iniciační body pro další komunikaci. Co je skryté se takto může stát jasným.“⁹ Tvůrčí činnost obohacuje náš život, přináší nám relaxaci a umožňuje nám nejen ponoření se do vlastního nitra, ale i sestoupení do niterných sfér druhých lidí usnadňující jejich pochopení. Arteterapie nepomáhá pouze klientům, ale je určena všem, kdo chtějí nahlédnout do hlubin lidské duše a do symbolického života.

Výraz Art Therapy ve svých pracích jako první použila **Margaret Naumburgová** ve 30. letech 20. století v USA. Cíleně se arteterapie začala využívat až ve 30. až 40. letech dvacátého století a její východisko bylo zejména psychoanalytické. Průkopníky arteterapie byli většinou výtvarníci, kteří prošli psychoterapií a hledali možnosti propojení výtvarného působení s psychoterapeutickými postupy a jejich uplatnění v léčbě. První profesionální školení arteterapeutů vznikala v pozdních 80. letech 20. století, v posledních desetiletích navíc vzniklo množství institutů i univerzitních programů pro studenty denního i dálkového studia.¹⁰

1.1.2 Arteterapie u nás

U nás se arteterapie využívala od 50. let v různých léčebných a psychoterapeutických zařízeních jako doplňková metoda psychoterapie. Postupně však docházelo v léčebnách i výchovných ústavech ke vzniku zvláštních ateliérů koncentrujících se na výtvarnou činnost, byly pořádány speciální semináře a dílny. Arteterapie se nadále rozšiřovala i mezi výtvarnými umělci, speciálními pedagogy, v 80. letech také mezi studenty a intelektuály prahnoucími po společenských a politických změnách - zvláště po příležitosti ke svobodnému projevu. Důsledkem bylo zařazování hodin arteterapie do učebních plánů pedagogických fakult

⁹ ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002, s. 26.

¹⁰ srov. ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002, s. 26, 27.

a vznik ateliéru arteterapie na Jihočeské univerzitě zásluhou **PhDr. M. Kyzoura**. Základem pro

arteterapeutický přístup dnes již nežijícího pedagoga, malíře a hudebníka PhDr. Milana Kyzoura byla i mnohaletá terapeutická pedagogická zkušenost s výtvarným vedením dětí všech kategorií, jakož i dlouhodobá terapeutická práce s pacienty na oddělení neuróz psychiatrie v Českých Budějovicích.¹¹

Rožnovská arteterapeutická škola je koncipována jako výcviková, předpokládající zážitkovou analýzu ve skupině. Jedná se o proud, který není školou v pravém slova smyslu, ale její bohaté zkušenosti i praxe a odtud vyvozené postupy mají specifický charakter, a proto by se tak daly nazývat. Terapeutický přínos je spatřován v metodickém vedení klienta, kdy žádoucím výsledkem je dokončený, barevně i kompozičně harmonický artefakt. Metodickými pokyny se arteterapeut snaží dosáhnout nejen změny v produkci klienta, ale i v jeho chování. Rožnovská arteterapie klade důraz na praktickou zručnost studentů, aplikování poznatků v konkrétní práci s artefaktem v klinickém prostředí nebo v oblasti speciální a léčebné pedagogiky. Její přístup lze nazvat jako intervenční nebo projektivní arteterapii, která vychází z psychoanalýzy a svým kauzálním přístupem se též přibližuje dynamické psychoterapii. K interpretaci se využívají zadaná témata, která jsou zpracována formou akvarelu a koláže a tzv. akčním akvarelem.¹² V roce 1994 bylo založeno samostatné profesní arteterapeutické sdružení České arteterapeutické asociace (ČAA) sdružující lidi se zájmem o arteterapii bez ohledu na jejich původní profesi, které pořádá různé semináře či přednášky za účelem zkvalitnění mezioborové komunikace a rozšíření kvalifikace arteterapie jako oboru. ČČA od r. 1998 dále nabízí pětiletý arteterapeutický skupinový výcvik.

1.2 Proudý arteterapie

Mezi psychology a pedagogy se dávno ví, že zkoumání výtvarného projevu představuje „zlatou cestu“ do nitra klienta, současná arteterapie má však mnoho podob a zahrnuje v sobě

¹¹ Srov. *Současná arteterapie v České Republice a zahraničí I. díl*. Praha: PF UK, 2000, s. 7-12.

¹² srov. ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Portál: Praha, 2002, s. 26–28.

často velmi odlišné formy péče a terapie. Terapeutický dopad výtvarné tvorby bývá spatřován v několika principiálně různých faktorech. Ve změti arteterapeutických směrů lze vytáhnout tři základní současné proudy lišící se preferencemi arteterapeuta při využívání různých účinných faktorů (abreakce, výtvarný posun, náhled, event. korektivní zkušenost):

1. První z nich akcentuje **abreaktivní** složku arteterapie a nalézá terapeutický smysl ve výtvarné produkci jako takové, i bez interpretace a diagnostiky. Výtvarná reflexe sice neopomíjí osobnost a prožívání klienta, nesměřuje však k analýze, ale ke zobecnění poznatků a souvislostí v kulturním kontextu. Kalkuluje s faktem, že tím že „klient prožívá sublimaci vázané energie, vytěsněné obsahy se daří dobře integrovat, často zcela bez doslovné interpretace a přímé terapeutické intervence.“¹³ Proces vytváření, kreace podporuje samoléčebné síly člověka vybudováním přímého kontaktu s nevědomými složkami duševního života. Tento proud staví na předpokladu, že výtvarná činnost sama o sobě i bez dalších verbálních zásahů obsahuje léčebné prvky – posiluje vědomí osobní identity, organizuje percepci a vztah vnitřního a vnějšího světa, uvolňuje potlačené emoce klienta, integruje rozporné síly v člověku a maximálně eliminuje ty destruktivní. Terapeut zde působící spíše jako katalyzátor, do procesu terapie nezasahuje, pouze klientovi vytváří podmínky, aby si našel cestu ke zlepšení sám. Pokladem přístupu je důvěra v klientovy vnitřní zdroje vedoucí k jeho růstu, předpoklad lidské přirozenosti být konstruktivním a sociálním tvorem a přirozená motivace člověka hledat pravdu. Je tak modelem hledání pravdy o člověku i s tím, co je v něm nemocné nebo defektní. Rozkrytou příčinu problému může klient ventilovat jejím přetransformováním do uměleckého artefaktu.¹⁴

2. Druhý preferuje posun výtvarného vyjadřování prostřednictvím výtvarně metodických **instrukcí** řídicích se poznatky z ontogeneze výtvarného projevu. Terapeutický přínos spočívá v orientaci na komunikaci s klientovým nevědomím prostřednictvím symbolické řeči umožňující na podprahové úrovni korekci ustálených vzorců chování a jednání. K přestrukturování chybných vzorců dochází i bez zapojení verbalizace – tedy na nevědomé úrovni. Jedná se o akční (činnostní) typ arteterapie stojící na pomezí abreakčního a analytického pojetí léčebného využití výtvarné tvořivosti.¹⁵

3. Třetí proud pracuje s výtvarnými produkty, akcentujíc jejich **interpretaci**. Vychází z obou předchozích pojetí, která navíc obohacuje o hlubinnou analýzu produktů. Proces tvorby je chápán jako „činnost symbolická, založená na nepojmových a mimologických

¹³ Současná arteterapie v České Republice a zahraničí I. díl. Praha: PF UK, 2000, s. 30.

¹⁴ srov. ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002, s. 36-41.

¹⁵ KYZOUR, M. K úvodu do interpretace. *Arteterapie*. 2005, roč. 3, č. 9, s. 5-11.

formách, spojený s intuitivní a emoční složkou osobnosti. Předpokládá se, že zapojuje a vyjevuje hlubinné či nevědomé složky osobnosti a umožňuje následně jejich ovlivnění.¹⁶ Artefakty jsou určitým sdělením, jehož význam však autor sám nedokáže přesně kontrolovat. Pomoc terapeuta spočívá ve vytváření klientova komplexního náhledu na vlastní chování v interpersonální interakci rozšiřováním úrovně jeho vědomí. Klienti „své představy zviditelňují, srovnávají je s požadavky svého kulturního prostředí, doplňují je o svůj dospělý pohled, odvažují se nových řešení, přiléhavějších aktuální životní pozici.“¹⁷ Význam artefaktu může zásadně ovlivnit to, v jakém kontextu vznikl. Existuje sice symbolika kresby, ale takové symboly postrádají jakýkoliv smysl, pohlížíme-li na ně izolovaně. Je třeba brát zřetel na okolnosti vztahující se k artefaktu, proto by interpretace měla být vždy věcí dvou lidí - terapeuta a analyzanda, neboť žádný symbol nelze považovat za absolutní. Dále je potřeba vyvarovat se „zaškatulkování“ osobnosti na základě interpretace jediného obrázku, či jediného indikátoru zkoumaného problému.

Řada terapeutů se pohybuje někde na hranici zmíněných proudů a propojuje možnosti všech. V rámci zmíněných proudů existuje dále suma terapeutických přístupů, ze kterých pak vychází různá arteterapeutická praxe.

Přehled možných přístupů:

První čtyři přístupy se řadí spíše k proudu orientovanému na výtvarný proces, zbývající dva se orientují spíše na produkt.

- 1) přístup činnostní** – kde terapeutický význam má cílevědomá a plodná práce (Přičemž rozvíjena je zde také mentální úroveň, sebeakceptace a socializace jedince, atd.)
- 2) přístup kreativistický** – vychází z humanistického postulátu tvůrčí podstaty člověka, jež má snahu aktivovat latentní tvůrčí potenci nezbytnou k vyplnění základního lidského puzení k autenticitě, seberealizaci a sebetranscendenci
- 3) přístup integrativní** – zdůrazňující možnost aktivizace a sjednocení konstitutivní složky lidské psychiky, emocionality, imaginace i myšlení, percepce a motoriky
- 4) přístup sublimační** – terapii zakládá na zvládnutí a sociálně hodnotném přepracování primitivních impulzů (nejčastěji agresivních či sexuálních)

¹⁶ PEROUT, E. Spojité nádoby výtvarné kultivace a metodiky v rožnovské arteterapii. *Arteterapie: děti*, 2004, roč. 5, č. 1, s. 29.

¹⁷ *Současná arteterapie v České Republice a zahraničí I. díl*. Praha: PF UK, 2000, s. 66, 67.

5) **přístup projektivní** – se opírá o práci s obrazovou projekcí nevědomého materiálu, která pomáhá odkrývat a zvládat intrapsychické konflikty

6) **přístup komunikativní** – upozorňuje na možnosti výtvarného vyjádření v komunikaci a kontaktu.¹⁸

1.3 Cíle arteterapie

„Cíle, jež si arteterapie klade, souvisejí na jedné straně s tím, z jakých teoretických pozic vychází, na straně druhé se situací a potřebami klientů, s nimiž pracuje, v neposlední řadě s jejich věkem.“ Kresba je spolehlivým komunikačním médiem – umožní sdělit nejintimnější a nejobtížnější prožitky jakými jsou citová a tělesná traumata. Arteterapie naplňuje potřebu odehrání si emočních zážitků a traumat, abreakčními technikami uvolňuje napětí a přesunutí energie původně vázané emocemi do výtvarného vyjádření, umožňuje náhled na problém z jiné perspektivy a jeho nové zpracování. Arteterapie jako každá jiná forma psychoterapie je místem setkání a srovnání různých pohledů na skutečnost, „není pouze o zvažování informací. Je spíše o oslovení novými souvislostmi a schopnosti vidět věci jinak.“¹⁹ Obecným cílem arteterapie je přes výtvarnou expresi posílit autorovo ego a smysl pro vlastní identitu. Tvořivost podporuje sebepožívání a sebevnímání, přiměřené sebehodnocení, růst osobní svobody, rozvoj fantazie. „Mezi nejčastější cíle patří navození kompenzačního procesu, aktivizace, zprostředkování kontaktu, přeformování stereotypů, komunikace prostřednictvím výtvarného projevu, odstranění úzkostných stavů, socializace nebo kanalizace agresivity. Ve všech zmíněných případech je třeba najít kritéria, jež indikují použití arteterapeutických postupů vzhledem k dané struktuře osobnosti.“²⁰ K obecným cílům arteterapie dále patří podpora empatického vnímání a přijetí druhých lidí, vyjádření uznání jejich hodnoty, reflexe vlastního fungování v interpersonálních vztazích a společné řešení problémů.

¹⁸ srov. SYŘIŠŤOVÁ, E. a kol. *Skupinová psychoterapie psychóz ve vztahu ke schizofrennímu onemocnění*. Praha: SPN, 1980, s.139 – 140.

¹⁹ REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s. 10.

²⁰ ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Portál: Praha, 2002, s. 33.

1.4 Teoretická východiska arteterapie

Arteterapie nepomáhá pouze klientům, ale je určena všem, kdo chtějí nahlédnout do hlubin lidské duše a do symbolického života. Jádrem terapie je změna. Předchozí řádky naznačují, že změna se může dít samotnou malbou s odbornou metodikou nebo může být podpořena následnou interpretací. Interpretace obrazu má pomoci učinit z nevědomého jevu jev vědomý. Interpretační postupy jsou opět velmi diferenciované podle toho, o jaký teoretický rámec se opírají. Současná arteterapie tenduje k eklecticismu využívajícím poznatky z různých specializovaných arteterapeutických nebo psychoterapeutických koncepcí a škol. Nachází své teoretické zázemí v humanistické psychologii, gestaltu i logoterapii a jedním z nejdůležitějších přínosů pro arteterapii byly teoretické a praktické poznatky psychoanalýzy. Dovolte mi stručně charakterizovat psychoanalytické zdroje arteterapie. V části této práce, směřované více do praxe, z nich budu porůznu vycházet a tyto zdroje budou podtextem veškerého zvažování možného latentního obsahu obrázků klientů.

Psychoanalytická psychoterapie má přivést pacienta k náhledu na nevědomou motivaci jeho nežádoucího chování. Největší zásluha na objevení vztahů mezi nevědomím a reálnou lidskou zkušeností a chováním patří zakladateli psychoanalýzy **Sigmundu Freudovi**. Ačkoli problematika nevědomí je podstatně starší (zabýval se jím už Descartes a další), Freud jako představitel moderní doby přinesl zcela nový pohled na pojem nevědomí a zasloužil se o utřídění poznatků z této oblasti. Freudův přístup vidí původ kreativity v osobním konfliktu. Takto orientovaní arteterapeuti zdůrazňují význam raného dětství, sexuality a volných asociací. Psychické poruchy podle nich vznikají z nahromaděného napětí z nevyřešených konfliktů a frustrace potřeb. Ke zvědomění podstaty konfliktů Freud využíval volných asociací a interpretaci snů jako projekce nevědomých přání. Potlačený materiál uniká v obrazové podobě snáze cenzuře, obrazy pak lze zpracovávat pomocí volných asociací a interpretovat stejně jako sny. Freudovým obrovským přínosem je rozpracování metody *výkladu snů*. Sny jsou podobně jako halucinace velmi živou formou obrazných představ. Zatímco sny jsou zcela běžné a pokládány za normální, halucinace jsou patologickým jevem. Sny jsou jakousi sérií obrazů či symbolů jak vizuálních, tak i sluchových nebo kinestetických, které touto cestou pronikají na povrch a to přes nevědomé vrstvy osobnosti. Právě z tohoto důvodu jsou sny pokládány arteterapeuty za velmi důležité. Objevují se v nich dávno

zapomenuté vzpomínky, fantazie (včetně erotických). Do snů inkorporujeme vnější i vnitřní podněty. Někdy podněty vnímáme podvědomě a potom sublimují ve snu. Sny můžeme chápat podobně jako výtvarnou expresi, která se oddělila z nevědomí, jako psychohygienu, jež člověka zbavuje špatného a očisťuje ho.²¹

Žák Sigmunda Freuda **C. G. Jung** se svým učitelem později názorově rozešel, když nesouhlasil s jeho teorií jednání člověka motivovaném sexuálním pudem. Podle jeho názoru je osobnost člověka složená z více vrstev, které působí na třech úrovních vědomí a to na vědomí, osobním nevědomí a *kolektivním nevědomí*, vyjadřujícím ještě hlubší sféry osobnosti. Jeho dynamickými prvky jsou *archetypy*, jimiž chápe vrozené zkušenosti, předobrazy intuitivního chápání světa z naší pradávnejší minulosti s jejími klíčovými prvky jako je božství, mužství/ženství, mateřství, narození/smrt, atd. „Reprezentují věčná témata a věčné motivy lidské existence, projevující se v symbolických obsazích pohádek a mýtů, ale také v některých druhích snů jako praobrazy, vyvíjející, tak jako instinkty, za určitých podmínek determinující vliv na emoce a imaginaci člověka. V tomto smyslu reprezentují „numinózní zážitky“, s nimiž je jedinec konfrontován a které jako „orgány preracionální psyche“ signalizují ve svých symbolech jakési životní křižovatky (např. konflikty svědomí, ale i konflikty erotické a jiné). Porozumění tomuto světu temných symbolů je jedním z předpokladů tzv. *individuace*, cesty ke svému autentickému, protiklady sjednocujícímu já.“²² Individuací je myšlen proces, při němž se jedinec stává jedincem - individualitou. V takto celistvou osobnost dozráváme po zbavení se falešných identifikací, které tříští naše já. Vytvořené artefakty „ pak mohou být velkými orientačními body lidské duše, vytvořenými z kolektivního nevědomí, symboly náboženských i sociokulturních postojů a hodnocení té které doby.“²³

Alfred Adler zase vyzdvihuje ve své individuální psychologii vztah člověka k jeho sociálnímu okolí, potřebu sebeuplatnění a touhu po moci, jejichž nedostatek vzbuzuje pocit méněcennosti, který je iniciátorem vzniku duševních chorob. Z toho se odvíjí postup arteterapeutů zaměřených tímto směrem akcentujících posilování sebevědomí a sebehodnocení klientů skrze zážitek úspěšnosti při výtvarné aktivitě.²⁴

²¹ srov. ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Portál: Praha, 2002, s. 122-124.

²² NAKONEČNÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: ACADEMIA, 1998, s. 315.

²³ RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 15.

²⁴ ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002, s. 33-42.

2. Psychoanalytické teorie závislosti

Základním faktorem v užívání návykových látek je jejich schopnost uspokojit některé infantilní potřeby. Vlastnosti návykových látek umožňují dočasné oslabení sebekritičnosti a obran (s vytěsněním na prvním místě), a tak mohou být uspokojovány pudy ve „střízlivém stavu“ Superegem nepřijatelné, díky potlačení intrapsychického konfliktu vyrůstajícího ze střetu nepřijatelného nevědomého popudu s obecně danými normami. Dispozice k závislostem je spatřována v rané fixaci na orálním stadiu psychosexuálního vývoje. Přestože mezi závislými je tento povahotyp častý, neznamená to, že je nutnou příčinou závislého chování, ani nevyklučuje závislost jinak strukturovaných osobností. Přesto si je stručně popíšeme, protože bude pro mou následující práci jedním z opěrných bodů.

2.1 Orální stadium psychosexuálního vývoje

„V duševním životě člověka se uplatňuje sexuální energie (libido) spojená s puzením k dosahování slasti. Zaměření libida se vyvíjí od raného dětství a prochází následujícími fázemi: *orální*, *anální* a po určitém období latence *genitální* (zdrojem slasti jsou tedy postupně ústa, řiť a genitálie, resp. činnosti s těmito orgány spojené, tj. sání, kálení a sexuální aktivity, které mají pocitový odraz v genitáliích). Frustrace působící v jednotlivých fázích vývoje způsobují fixace na té které frustrované fázi, uplatňující se při pozdějších traumatech či stresech tak, že dochází k regresi na fixovanou fázi vývoje libida. Fixace mohou vytvářet různé typy charakteru.“²⁵ V praxi jsou čisté charakterové typy vzácné, stejně tak i fixace se týkají zřídka pouze určitého stadia. Orální stadium je první stadium libidózního vývoje trvající zhruba do 18 měsíců dítěte, kdy se dětské touhy soustřeďují do oblasti úst. Instinktivní potřeby jsou pro dítě intenzivní a neodkladné, jejich uspokojení je ale závislé na rodičích (převážně matce). Reakce rodičů na uspokojení dítěte mohou výrazně ovlivnit jeho osobnost. Deprivace, ale i hyperprotektivní chování rodičů může vést k fixaci na orálním stadiu psychosexuálního vývoje, vyznačující se silnou potřebou člověka, aby o něj bylo pečováno, aby dostával zájem a podporu bez sebemenšího úsilí. Projevuje se také obecnou netolerancí

²⁵ NAKONEČNÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: ACADEMIA, 1998. s. 308

vůči psychickému napětí, malou schopností snášet bolest, frustraci, odklad, atd. Typická pro tyto jedince fixované v tomto stadiu je snaha bránit se separační úzkosti (strach dítěte, že bude opuštěno matkou).²⁶

Intoxikace je příležitostí k dočasnému úniku z frustrací. Narkotický účinek podporuje regresi na nižší fáze psychosexuálního vývoje projevující se ranějšími formami uspokojení a postupnou desintegrací osobnosti i jejích vztahů s okolím. Rozvinutá závislost na návykových látkách narušuje vzájemné závislosti s konkrétními osobami, nezbytné pro zachování základních sociálních struktur. Uspokojování potřeb směřuje stále více k infantilnějším a primitivnějším formám, až se intoxikace stane jedinou potřebou závislého. Po jejím odeznění ale následuje nápadná deprese, která se s délkou užívání návykové látky prohlubuje.²⁷

Uplatňování režimové léčby a behaviorálního přístupu k odklonu od drogy nestačí. Motivace ke zdravému životu selhává nedoceněním intrapsychického rozměru závislých pacientů. Většina dnešních náhledových psychoterapií má společný základ v psychoanalýze. Studium intrapsychického rozměru pacientů je nezbytné při navozování cílených změn motivace. Neznamena to, že bychom závislé léčili psychoanalýzou. Pouze využíváme poznatky o specifické individuální intrapsychické poruše, která se v člověku požíváním drogy udržuje, k přizpůsobení behaviorálních zásahů. Úspěch při přeučování patického chování je třeba stvrdit intrapsychickou změnou. Neléčitelnost pouhou psychoanalytickou procedurou je dána především neschopností závislých osobností věřit ve smysluplnost a prospěšnost meziosobního vztahu.²⁸ „Intrapsychický rozměr je definován jako subjektivně koherentní soubor reprezentací objektů a jevů vnějšího světa včetně vlastní osoby v dané mysli. Existuje tolik reprezentovaných světů, kolik je na světě lidí. Nelze počítat s žádnou konzultovatelnou nadosobní instancí, která může mezi dvěma lidmi rozhodovat o tom, či psychická realita, a tím i představa o objektivní realitě, je pravdivější. Výjimkou nejsou ani psychiatr a jeho pacient.“²⁹

²⁶ srov. KYZOUR, M. Úvod do psychoanalýzy. Nепublikované texty. S. 98-101.

²⁷ MIKOTA, V. *O ovlivňování duševních chorob*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1995, .s. 24-35.

²⁸ Srov. tamtéž, 1995, s. 36.

²⁹ Tamtéž, s. 61.

2.2 Definice toxikomanie a její důsledky

„Zabývat se toxikomaniemi se dnes stále více zdá být nutným a zároveň velmi choulostivým úkolem. Nutným proto, že je tento jev natolik znepokojivý, že před ním nemůžeme zavírat oči; choulostivým proto, že nikdy nelze zapomínat, že máme co činit se symptomem, vyjadřujícím poruchy mnohem hlubšího rázu, a své snahy tedy musíme zaměřit právě na tyto hlubší poruchy.“³⁰

Drogová závislost se podle 10. revize Mezinárodní klasifikace nemocí definuje jako stadium periodické nebo chronické otravy, škodlivé pro jednotlivce i pro společnost, vyvolané používáním přirozené nebo syntetické látky. Syndrom závislosti je tvořen skupinou fenoménů fyziologických, behaviorálních (týkajících se chování) a kognitivních (týkajících se rozpoznávání), v nichž má užívání nějaké látky u pacienta přednost než jiné jednání, kterého si dříve cenil více. Ústřední charakteristikou závislosti je touha brát psychoaktivní látky. Typická je tendence pokračovat za všech okolností a zvyšovat dávku. Přerušil-li se příjem látky, objeví se syndrom odnětí drogy (abstinenční příznaky), který jejím dodáním zmizí. Světová zdravotnická organizace popisuje **syndrom závislosti** jako „soubor znaků v chování, myšlení a změněný somatický stav, který se vyvíjí po opakovaném požívání látek. Ve své typické formě jde o silnou žádostivost užít látku, potíže v ovládnutí užívání, přetrvávající požívání i přes škodlivé následky, značné preferování užívané látky před jinými činnostmi a povinnostmi, zvýšenou toleranci a někdy somatický odvykací stav. Syndrom závislosti se může vyvinout vůči určité látce (např. tabáku, alkoholu nebo diazepamu), vůči skupině látek (např. opioidy) anebo vůči širokému spektru farmakologicky odlišných psychoaktivních látek.“³¹ Potřeba dalšího užívání látky je dvojí: „Psychologická závislost znamená neustálou nebo opakovanou touhu po látce. Fyzická závislost (= somatická) znamená potřebu dalších dávek jako prevence abstinenčního syndromu. Výskyt abstinenčního syndromu obvykle znamená závislost.“³²

³⁰ BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, a.s. 1995, s. 5.

³¹ *Slovník psychiatrických termínů*, WHO Ženeva, Psychiatrické centrum Praha 1998, s. 95.

³² HÖSCHL, C. *Psychiatrie pro praktické lékaře*. Jinočany: H&H, 1996, s. 36.

V České republice vzrůstá spotřeba alkoholu i nealkoholových drog zvláště mezi mladými lidmi. Toxikomani objevují účinky stále většího množství přírodních i chemických prostředků. Alkohol se podstatným způsobem podílí nejen na těžkých otravách, ale i na násilných příčinách smrti (sebevraždy, vraždy), úrazech a dopravních nehodách. Relativně časté jsou kombinace více návykových problémů (typicky souběžná závislost na více návykových látkách včetně alkoholu, kombinace patologického hráčství a závislosti na alkoholu nebo patologického hráčství a závislosti na pervitinu). Liberalizace v oblasti hazardních her způsobila těžké problémy řadě osob i jejich rodinám. Průvodním jevem závislosti je ze sociologického hlediska, rozpad sociálních vztahů, neschopnost pracovat, starat se o děti apod. Obstarávání drog je spojeno se značnými náklady a snadno vede k trestné činnosti. Obchod s drogami stále patří k velmi výnosným položkám organizovaného zločinu a terorismu. Užívání drog nesouvisí ani se vzděláním ani ekonomickým postavením, není privilegiem žádné kulturní třídy, ale trvale se globálně rozšiřuje po kvantitativní i kvalitativní stránce.

2.3 Proč lidé užívají návykové látky?

Většinou intuitivně cítíme, že různé formy návykového chování mají něco společného, i když nebezpečnost není stejná. Jedním ze společných rysů závislosti na alkoholu a jiných návykových látkách, ale i patologického hráčství může být podle Nešpora právě bažení neboli craving (čte se “krejving”). Slovo “craving“ do češtiny přeloženo nejbližší znamená bažení nebo dychtění. V Mezinárodní klasifikaci nemocí je popsáno jako “silná touha nebo pocit puzení užívat látku nebo látky”. Bažení ovšem souvisí i s dalšími znaky závislosti jakou jsou zhoršené sebeovládání nebo to, že někdo v naruživém chování pokračuje navzdory škodlivým důsledkům, které jsou mu známé. Bažení se dá překonat, ale vážně komplikuje léčbu prakticky všech návykových nemocí. Sice nemusí vést přímo k recidivě, ale ani nemusí být zvládnuto vždy úspěšně a bez následků. Bažení může vést k racionalizacím (hledání si hezkých důvodů pro nehezké chování), popírání a k tzv. zdánlivě nevýznamným rozhodnutím, jež fakticky znamenají zbytečné vystavování se rizikovým situacím a připravování půdy pro recidivu.

V rozhodnutí se pro drogu hraje roli nepřeberné množství faktorů. „V motivaci toxikomanií se projevuje zvědavost, sklon k úniku ze skutečnosti, k vyhledávání senzací, opojení a některé rysy osobnosti, nezřídka psychopatické.“³³ Bažení po návykové látce však není způsobeno nutkáním k uspokojení potřeb toxikomanů, ale droga jim má pomoci vydržet „stav neúnosné frustrace, k němuž se cítí odsouzeni. Došli totiž k přesvědčení, že to co si opravdu přejí nebo dokonce potřebují, se jim nikdy nesplní. Euforie navozená hmotnou („opravdu existující“) a dávkovatelnou substancí jim pomáhá lépe snášet – podle jejich přesvědčení – jinak nesnesitelný život.“³⁴ Nepříjemný prožitek zahánějí ještě dříve, než se fakticky dostaví a začínají po droze sahat bezmyšlenkovitě. Pocity beznaděje pramení z nedůvěry v mezilidské vztahy, které jsou nahrazovány „vztahem“ k návykové látce. Nedůvěra v prospěšnost lidských vztahů je výsledkem různých osobních důvodů individuálního patického vývoje. Projevuje se jako neschopnost odpočinout si v mezilidských vztazích, čerpat z nich optimismus, sebeúctu a všechna uspokojení, jež v nich lidé obvykle hledají a nacházejí. Požití drogy člověku „dodává sebeúctu, kterou jinak postrádá. S pocitem akceptovanosti si zajistí sebedůvěru, nebo splynutím se zdrojem moci získá pocit vlastní síly a hodnoty. Všechny tyto účinky zesilují pocit, že je živý a existuje na tomto světě.“³⁵ „Jedinec, který se cítí izolován, pokládá toxický prostředek za oporu pro společenství a pro komunikaci; je to i způsob, jak dát najevo svou úzkost a své potřeby; je to tedy prudké a vyčítavé poselství.“³⁶ Bez své drogy se pacienti k meziosobnímu kontaktu přemáhají. Meziosobní vztahy ovšem nesmíme zaměňovat s kontakty z nichž závislí profitují služby okolí. Pacienta je třeba doprovázet na cestě ke zdravé komunikaci s okolím přes terapeutický vztah, v němž pozná individuální problémy, které vyústily do beznaděje a ztráty víry v lidi, dokud nezačne sám vstupovat do spontánních mezilidských vztahů, podporujících v něm dobrý pocit ze sebe samotného.³⁷

2.3.1 Přehled motivů toxikomanie

- rychlé navození příjemných a neobvyklých pocitů
- vyzkoušení neznámého
- zvýšení sebevědomí a výřečnosti
- navození inspirace
- snaha o zapomnění na vlastní problémy (únik)

³³ NAKONEČNÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: ACADEMIA, 1998. s. 254

³⁴ MIKOTA, V. *O ovlivňování duševních chorob*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1995, s. 37.

³⁵ Tamtéž, s. 29.

³⁶ BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995, s. 18.

³⁷ srov. MIKOTA, V. *O ovlivňování duševních chorob*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1995, s. 38-41.

- projev revolty (vůči rodičům, autoritám všeobecně)

Očekávání od alkoholu, jiných návykových látek, hazardní hry nebo jiného návykového chování³⁸

Očekávání od alkoholu, jiných návykových látek a hazardní hry	Typická skutečnost
Zmírnění nervozity a úzkosti	Z dlouhodobého hlediska se tyto stavy jen prohlubují. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Mírnění smutku a depresí	Podobně se prohlubují i deprese (při odeznívání účinku návykových látek, v odvykacích stavech a v důsledku životních komplikací, které návykový problém působí)
Touha po štěstí a příjemných pocitech	Míra utrpení a bolesti přesahuje krátkodobou libost navozenou návykovou látkou nebo hazardní hrou. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Společenskost	Samota, vzdalování se normálním vrstevníkům i rodině. Pro povrchní nové známosti trpí rodinné a jiné důležité vztahy. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Zmírnění odvykacích obtíží	Prohlubuje se tak závislost. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Odreagování	Závislost vede k chudému a k únavnému životnímu stylu. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Touha po penězích (typicky u hazardní hry)	Chudoba a dluhy. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Zesílení příjemného stavu	Zbytečné problémy, krize a utrpení. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Zvýšení pracovní výkonnosti	Pracovní problémy a selhávání. Navíc problémy v jiných oblastech.
Zvědavost, hledání nových podnětů, únik před nudou	Jednotvárný život točící se kolem návykové látky nebo hazardní hry. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Únik před rodinnými problémy	Zhoršení rodinné situace, klesá prestiž a autorita. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Únik před samotou	Problémy s okolím a větší samota. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Žízeň (typicky u alkoholu)	Alkohol vede ke ztrátám tekutin a minerálních látek, protože tlumí sekreci hormonu ADH. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.
Vynahradit si domnělá nebo skutečná příkoří. Forma pomsty, pití nebo braní drog "na just".	Člověk si tak zbytečně sám ubližuje. Navíc vznikají problémy v jiných oblastech.

³⁸ NEŠPOR, K., CSÉMY, L. *Bažení (craving): Společný rys mnoha závislostí a způsoby zvládnání*. Praha: Sportpropag, 1999, s. 12.

2.4 Osobnost a duševní struktury závislého

Postižení možného specifického strukturování osobnosti závislého je jedním z ústředních témat této práce, protože na získaných poznacích chci prezentovat možný způsob terapeutického působení na toxikomany v rámci arteterapie. Již dříve jsme si definovali syndrom závislosti na různých návykových látkách. Cílem této práce je hledání společných konkrétních osobnostních charakteristik jedinců inklinujícím k patologické závislosti na toxických látkách včetně alkoholu, okrajově i na hrách. Patologické hráčství se stává poruchou tehdy, pokud opakující se epizody hráčství v životě subjektu dominují na úkor sociálních, materiálních, rodinných a pracovních hodnot a závazků. Postižení popisují intenzivní puzení ke hře, které lze těžko ovládnout, spolu se zaujetím myšlenkami a představami hraní a okolností, jež tuto činnost doprovázejí. Patologické hráčství vede k nepříznivým sociálním důsledkům, narušeným rodinným vztahům a k rozkolu osobního života.³⁹ Uvědomuji si, že každý z uvedených syndromů má své zvláštnosti, přesto o zmíněných závislostech budu pojednávat souhrnně, jelikož v nich shledávám neméně podobností. Na tvrzení specifická pro určitou závislost v textu samozřejmě upozorním. Návykové nemoci nemají jedinou příčinu v osobnosti závislého, ale jsou souhrou mnoha dalších faktorů v neustálé vzájemné interakci jako je rodina, škola, vrstevníci a širší sociální prostředí, tělesné zdraví, dostupnost návykových látek, atd. Velké množství faktorů ovlivňujících vznik závislosti jsem redukovala na zkoumání osobnostních charakteristik uživatelů alkoholových i nealkoholových drog a patologických hráčů, neboť se jedná o oblast poměrně zřídka zpracovanou komplexně, přitom pro prevenci užívání návykových látek nebo relapsu velmi důležitou. Pokusím se tímto alespoň o minimální vhled do problematiky, která bude teoretickým podkladem pro aplikování arteterapeutických postupů v praxi.

2.4.1 Definice osobnosti

Předně si ujasněme význam termínu našeho zájmu: „Osobnost je definována určitým množstvím strukturálních prvků, trvalých a definitivně dotvořených po ukončení krize dospívání. Ať jde o nemocný nebo zdravý subjekt, hloubková struktura jeho osobnosti se nikdy nemění.“⁴⁰ Není v silách terapeuta od základu změnit osobnost závislého. Přesto mým

³⁹ HORT. V.; HRDLIČKA, M.; aj. *Dětská a adolescentní psychiatrie*. Praha: Portál, 2000, s. 292.

⁴⁰ BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995. s. 7.

cílem je ukázat, že osobnost je možné v jemných nuancích terapeuticky formovat. „Osobnost je pokládána za trvalejší, ale nikoli neměnnou strukturu. Vlivem zkušenosti se člověk mění, a to se projevuje i změnami jeho psychických osobnostních vlastností, v extrémních případech tzv. konverzí, tj. změnou ve svůj protiklad.“⁴¹ V moci arteterapie je nejen zprostředkovat nové smyslové zkušenosti, ale i poskytnout inovativní náhled na ně.

Přestože neexistuje definitivní strukturální uspořádání osobnosti, kterou bychom mohli nazvat „toxikomanskou strukturou“, pokládám za důležité poukázat na společné rysy osob inklinujících k drogám. Problém drogové závislosti není možné redukovat na studium účinků té či oné látky a odtud odvislou klasifikaci drog. Vznik závislosti na užívaném prostředku není dán jen jeho složením a působením na organismus. Na vzniku závislosti se stejnou měrou podílí osobnost závislého se všemi jejími afektivními funkcemi a úloha různých prostředí, jimiž toxikoman od útlého dětství procházel. Při zkoumání fenoménu závislosti je potřeba zahrnout konkrétní „lidské faktory“ jako prostředí konzumace, frekvenci, intenzitu a délku konzumace látky, potřebu magického zásahu zvenčí a v neposlední řadě zmiňovanou samotnou osobnost toxikomana. Pakliže připustíme existenci typicky strukturované osobnosti s náchylností k drogám, je nutné dodat, že subjekty zjištěné jako „inklinující“ osobnosti, jsou samozřejmě vystaveny většímu riziku ke vzniku závislosti, ale nejsou jedinými, u nichž může závislost vzniknout.⁴² „Citové podmínky, definované v tomto ohledu, se zdají být postačující k snadnému vzniku toxikomanie, ale vůbec to nejsou nezbytné podmínky; lze usuzovat, že nejvíce je třeba brát v úvahu významné predispozice.“⁴³

2.5 Faktory závislosti

Příčiny návykového chování nejsou jednoznačné, ale často se spojují s všeobecnou krizí která postihuje adolescenty. V jejich osobním životě panuje všeobecná lhostejnost, jsou ponecháni sami sobě. V meziosobních (zvláště mezigeneračních) vztazích shledáváme nedostatek komunikace a styků vůbec, projevující se slabým citovým životem. Ze všech těchto potíží vyplývá osobní i kolektivní pocit úzkosti a nejistoty. Důraz je kladen na přirozenou schopnost snášet frustrace, na podíl biologických dat nebo fyziologických pochodů v emočních reakcích a ve fungování následných adaptačních mechanismů. Úzkost

⁴¹ NAKONEČNÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: ACADEMIA, 1998. s. 156.

⁴² srov. BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995. s. 5-14.

zvyšuje nejistota vzdělání, které již nezajišťuje budoucnost subjektu, ztráta důvěry k institucím a k tradičním hodnotám.⁴⁴ „Vlna individuální i kolektivní depresivity, následující po úpadku hlavních filozofických a ideologických postojů (vyjádřených nebo nevyslovených), postihuje stále více subjektů, hlavně mladých, hledajících nenalezitelný mysticismus, ve skutečnosti však identifikační rodičovské obrazy, s nimiž se setkáváme stále obtížněji. K tomuto nedostatku identifikačních schopností se u mladých připojuje nemožnost integrovat ve zralejším citovém a vztahovém vývoji agresivní pud, vlastní všem dětem, a zpracovat tvůrčím způsobem tuto agresivitu, stále izolovaně působící v chování tolika našich současníků, kteří by již neměli být dětmi.“⁴⁵ Ačkoli současné uspořádání společnosti může ovlivnit aspekty drogového fenoménu, bylo by zcela nesprávné usuzovat, že problém drogových závislostí je jeho logickým důsledkem.

2.6 Psychodynamické aspekty osobnosti toxikomana

Mluvíme-li o struktuře osobnosti závislých, musíme si kriticky přiznat, že neexistuje stabilní definice toxikomanské osobnosti v pravém slova smyslu jako je např. neurotický, psychotický nebo depresivní typ osobnosti. Je nutné konstatovat, že neexistuje hluboká a stabilní psychická struktura, specifická pro závislé chování. Dále že závislé chování nikdy nemění specifickou povahu dané hluboké psychické struktury v daném klinickém případě; pouze více nebo méně zřetelně modifikuje způsob sekundárního fungování skryté hluboké struktury. Závislost na toxickém prostředku vzniká nejen kvůli více či méně vědomé nebo - více či méně zjevné potřebě subjektu, ale v rovině latentního psychického uspořádání vzniká jako pokus o obranu a o regulaci snížených schopností nebo příležitostných mezer, které vykazuje hluboká struktura v každém jednotlivém případě.⁴⁶

Většinu toxikomanů, které můžeme potkat nelze vnímat jako osobnost s povahou nám velmi vzdálenou, radikálně odlišnou od různých povah považovaných za „normální“. Přesto je možné poukázat na mnoho shod v rámci struktury osobnosti závislých. Hledáme-li však společné rysy toxikomanů, musíme se omezit na čistě psychologické problémy, bez účinku užívaného toxického prostředku a pominout i sociologické aspekty toxikomanií. Místo toho je

⁴³ BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995, s. 8.

⁴⁴ Srov. tamtéž, s. 15-21.

⁴⁵ Tamtéž, s. 20.

⁴⁶ Srov. tamtéž, 1995, s. 32.

potřeba se zaměřit na deskripci motivů, které vyvolávají stav napětí vedoucí k aktivní snaze o uspokojení potřeby. Jinak řečeno orientovat se směrem, odkud přichází bažení. Bažení někdy vzniká nezávisle na jiné emoci (typicky po setkání se silným spouštěčem), často ale bezprostředně navazuje na nějaký jiný emoční stav. Nejčastěji se jedná o depresivní a úzkostné stavy, bažení ale může být vyvoláno hněvem, nudou, a dokonce i pocity radosti.

Depresivní symptomatika bývá u pacientů s návykovými nemocemi velmi častá. Důvodem může být souběžný výskyt depresivní poruchy a návykové nemoci i účinky návykových látek. Častou příčinou depresí bývá u pacientů také zhoršení jejich životní situace a reálné životní problémy působené návykovou nemocí. Bažení (a recidiva návykového chování) může být za určitých okolností také formou agrese nebo autoagrese, která bývá ve svých důsledcích formou “trestu” vůči sobě nebo vůči okolí. Agrese se u lidí často obrací vůči vlastní osobě zejména v situaci, kdy člověk nemůže nebo nechce hněv zaměřit vůči tomu, kdo ho vyvolal. Silná úzkost patří k nejtrýznivějším emocím a cokoliv ji, byť i jen dočasně, zmírňuje, bývá posilováno a zaznamenáno v paměti jako pozitivní a příjemné. To se týká všech návykových látek. Craving může vznikat jako důsledek úzkosti, ale může také sám pocity ohrožení a úzkosti vyvolávat. Tak někdy dochází ke vzniku bludného kruhu úzkosti vyvolávající bažení a bažení, které intenzitu úzkosti ještě zvyšuje. Toxikomanské chování je považováno za obvykle související se stavem nudy subjektu. Velká potřeba nových a silných podnětů bývá častá v dospívání a je patrně i faktorem, který zvyšuje riziko vzniku některých návykových nemocí. Sklon k nudě je výrazným prediktorem rizikového chování ve vztahu k alkoholu i jiným látkám. Radost a štěstí bývají zřídka předmětem zájmu psychiatrů a rozhodně to není typický problém, se kterým přicházejí pacienti do ordinace. Podle klinických zkušeností ale pocit intenzivního štěstí a radosti často bezprostředně předchází recidivám návykového chování. Některé důvody, proč tomu tak je, lze shrnout následovně:

1. Pocit libosti často vede k tomu hledat způsob, jak ho ještě zesílit. Oním způsobem bývá v našich podmínkách nezřídka pití alkoholu, ale i aplikace jiné návykové látky.

2. Štěstí a radost často oslabují obezřetnost a opatrnost, která je u lidí léčících se pro návykové nemoci potřebná a důležitá. To se týká např. vyhýbání se rizikovým prostředím a situacím (tzv. “spouštěčům”), soustavného doléčování, rozumného odhadu vlastních sil a možností atd.

3. U některých pacientů lze předpokládat i jiný, psychodynamický, mechanismus. Pocity štěstí v nich mohou vyvolávat zároveň pocity viny, že si to či ono nezaslouží, a úzkost. To může následně vyústit v tenzi a recidivu.

Tenze směřující k užití návykové látky se může za různých okolností znovu vracet a je třeba ji překonávat znovu a znovu. Překonání krize nelze přeceňovat, protože to neznamená, že je tím problém s návykovou látkou definitivně vyřešený. Na druhou stranu výskyt bažení neznamená, že by závislý nechtěl abstinovat nebo že by léčba byla zbytečná. Craving patří ke standartním projevům závislosti, tudíž místo pocitů viny vedoucích spíše ke zvyšování napětí, deprese a rizika recidivy, je proto důležité soustředit se na zvládání bažení. Je třeba rozlišovat mezi pocitem odpovědnosti a určitým zdravým studem, které mohou být užitečné, a nesmyslnými pocity viny, které situaci zhoršují.⁴⁷

2.6.1 Toxikoman a duševní struktury

Jestliže předchozí odstavce vylučují jediný typ toxikomanské osobnosti, neznamená to, že není možné stanovit přesnější organizační uspořádání společné různým formám toxikomanské osobnosti. Ty se vyznačují různým stupněm neintegrace, duševní nedotvořenosti a agresivních nároků na okolí, jež je činěno odpovědným za všechny citové frustrace těchto osobností. V souvislosti s integrací jedince mluvíme o jakési jednotě biologických, psychických a sociálních struktur, jež je základem duševního i tělesného zdraví. Integrace dítěte výtvarnou činností probíhá tak, že v procesu tvorby dostává příležitost se rozvíjet jak po stránce emocionální, estetické, intelektuální, tak i stránce sociální. Abúzus (nadměrné nebo nevhodné užívání látek, které může způsobit poruchu zdraví) je často provázen psychickými poruchami jako je deprese nebo úzkost. Někdy se dá těžko odlišit, zda jsou způsobeny drogou a nebo zda návyk vznikl jako jedna z forem laického sebeléčení. Zmíněná agrese je „v případech fyzicky nepřítomného, ambivalentně citově obsazeného objektu obrácena proti jeho vnitřnímu obrazu v subjektu. Hostilita vůči duševní reprezentaci, vnitřní představě objektu vede k vinám a k umocnění depresivních stavů. Jedná se tedy o nadměrné obsazení agresivních i sebezničujících tendencí.“⁴⁸ Po té, co jsme si uvedli mechanismy ovlivňující či přímo spouštějící craving, bych krátce rozebrala jednotlivé sklony k emocím nebo chování, k nimž tendují závislé osobnosti. Jejich poznání je důležité, abychom mohli načerpat inspiraci pro výtvarné vedení klientů arteterapie s účelem restaurace jejich psychické rovnováhy a facilitace začlenění toxikomanů a gamblerů do „normálního“ života.

⁴⁷ srov. NEŠPOR, K., CSÉMY, L. *Bažení (craving): Společný rys mnoha závislostí a způsoby zvládání*. Praha: Sportpropag, 1999, 21-23.

⁴⁸ KYZOUR, M. *Proti proudu: aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta*. *Arteterapie*, 2003, roč.1, č. 4, s. 14.

2.6.1.1 Agresivní pud a destruktivita

Agrese je od začátku součástí asertivity dítěte a za normálních podmínek zůstává smíchána s asertivitou zralého Self dospělého člověka. Destruktivita člověka je psychický fenomén sekundární, jenž vzniká jako důsledek chyb selfobjektového prostředí. Zvláště destruktivní vztek je vždy motivován zraněním Self (v užším smyslu centrum psychického světa jedince, psychická realita ve svém základu nepoznatelná – přístupné nám jsou pouze jeho introspektivně nebo empaticky vnímatelné projevy). Agresivita se za normálních podmínek vyvíjí od primitivních forem nedestruktivní asertivity ke zralým formám asertivity, v nichž je agrese podřízena plnění úkolů a ustává, jakmile dosáhne cílů, o něž usiluje. Destruktivita a vztek obsahující přesvědčení, že prostředí je v zásadě nepřátelské, jsou reakcí na traumatické chyby empatické citlivosti selfobjektu k Self. Aby dítě uniklo depresi, přechází od neempatického nebo nepřítomného selfobjektu k orálnímu, análnímu nebo falickému uspokojování a dochází ke vzniku fixací na jednotlivá stadia ontogenetického vývoje jedince, jež souhrnně pro zjednodušení nazýváme regrese (návrat k ranějšímu způsobu fungování) Vztek není primární danost – „prvotní hřích“-, který vyžaduje pokání, bestiální pud, který má být „zkrocen“-, ale je to specifický regresivní fenomén, jenž vznikl v důsledku nedostatku empatie ze strany selfobjektu. Extrémní závislost orálně fixované osoby na milostném objektu znemožňuje, aby vůči němu subjekt vyjádřil hostilitu přímou cestou. Užívání návykových látek se stává výrazovým prostředkem hostility, a to buď přímo, ve stavu intoxikace, nebo nepřímo, prostřednictvím utrpení, které závislost a její následky působí rodině a dalším blízkým lidem. Ve vzteku pramení i sekundární vina za něj, a proto ovládnutí vzteku a dynamika cyklu vztek vina jsou ústředním tématem terapeutického působení orientujícího se na intrapsychickou změnu osobnosti toxikomana. Zmenšení vzteku může být dosaženo pouze prostředky terapeutické reaktivace původní potřeby reakcí selfobjektu. Kýženého účinku je dosaženo posílením sebeúcty adolescentů.⁴⁹

Úkolem arteterapie je využít tlaku způsobeného agresivitou k produktivním a tvůrčím cílům, a to jak v osobní, tak ve vztahové rovině. Toxikomanie je úzce spojena s agresivitou, droga zde funguje jako prostředník odstranění bloku agresivitou způsobeného. Přirozená agresivita nemá cíl škodit objektu nebo ho zničit; tyto eventuální a sekundární důsledky agresivního pudu nestojí na počátku agresivního uvažování. Spíše bychom ji označili jako boj jedince za přežití a za sebepotvrzení, který je pro toxikomany charakteristický. U závislých

⁴⁹ Srov. KOHUT, H. *Obnova Self*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1991, s. 48-54.

osob se jen zřídka projevují pocity nenávisti, personifikované agresivity. Toxikoman spíš dělá dojem, že v agresivitě hledá hypotetické potvrzení vlastní identity, snaží se duševně přežít. Odtud se ukazuje, že agresivní pud, dost evidentním způsobem reaktivovaný u většiny závislých jedinců, není vlastní těmto osobnostem, ale je návratem a přímým projevem archaické složky, jež je společná všem lidským bytostem. Proto je nanejvýš důležité integrovat agresivní pud do proudu lidské vřelosti, která je rovněž přítomna v každém jedinci. Zde se znovu dostává do popředí význam sebepotvrzujících rodičovských vzorů.⁵⁰ „Ze sumy reakcí, vznikajících mezi strukturálními prvky dítěte a rodičovskými modely, se zrodí různé strukturální složky dětského potenciálu představ. Strukturální prvky a vzory, týkající se agresivního pudu, budou automaticky konfrontovány jako první, a toto rané strukturální zpracování dětského potenciálu představ bude úspěšné, jen když prvky rodičovské laskavosti dost rychle integrují prvky prvotní agresivity a načerpají z nich na oplátku dynamismus, který potřebují.“⁵¹

2.6.1.2 Úzkost

Jak vyplývá z předchozích řádků, už malé dítě zná lásku a agresi, ambivalenci i strach z toho, že milované zničí. Díky těmto bolestným konfliktům a strachu musí docházet ke vzniku obran. Jestliže dojde k jejich zhroucení, nastupuje úzkost projevující se v různých formách odvislých od vzájemného zastoupení strachu, nenávisti, lásky, vzrušení, atd. V dané fantazii dítěte.⁵² Významným zdrojem úzkosti v životě člověka je jeho samotný vývoj, jako opouštění dosavadních forem adaptace ve prospěch nových, zpravidla dokonalejších. Vyznačuje se snahou nalézt nová řešení tam, kde stará buď selhávají, nebo kde je „platba“ za ně příliš vysoká, a proto je potřeba indukovat změnu. Každou změnu však doprovází silná úzkost. Protiváhou rizika kroku vpřed (nejen v psychologii) je bezpečné a jisté prostředí, v dětství zpravidla reprezentované matkou. Dítě, jež si může být jisto pozornou přítomností matky, se bude klidněji a odvázněji vydávat za poznáním světa, než takové, které si matčinou dostupností nemůže být jisto. Druhou stranou této mince je úzkost ze ztráty „vydobytych pozic“. Dítě je tak neustále sevřeno mezi dvěma hrozbami – hrozbou pokroku a hrozbou regrese. Okolí dítěte a především matka mu slouží jako interpret situace a představují v řadě případů model hodnocení situací a jejich charakteru. Jedinec tak přijímá hodnocení jednotlivých situací i způsoby jejich řešení. Ve vztahu k mateřskému objektu si dítě osvojuje

⁵⁰ Srov. BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995, s. 53-57.

⁵¹ Tamtéž, s. 60-61.

strategie zvládání úzkosti.⁵³ Stejně jako u agrese a destrukce se na tomto místě setkáváme s vlivem subjektivně frustrujícího vývoje dítěte na vznik pozdější úzkosti a užívání návykové látky jako úniku z frustrací, přičemž člověk disponovaný k závislosti neuniká vnějšímu nebezpečí, ale svým neúnosným vnitřním stavům. Intoxikace má zajistit vyhnutí se dalším duševním úrazům v podmínkách, které pro jiné lidi nemusejí být traumatické.

2.6.1.3 Sebevražedné chování

Traumatické chyby rodičů v dětství se promítají do dalších vztahů a pokud se frekvence nebo závažnost chyb selfobjektů neustále stupňuje, největším rizikem přestává být samotná závislost. U závislosti na toxickém prostředí hrozí totiž obrovské nebezpečí sebevražd. Na evidentní příznaky pudu smrti upozorňoval sám Sigmund Freud. Závislý člověk se prokazatelně ničí. Případy běžně označené jako „předávkování“ často nebývají nešťastnými náhodami, nýbrž rozhodnutím v závěrečné fázi toxikomanie užít více toxických prostředků a v úmyslně smrtelných dávkách – tedy opravdovou sebevraždou. Ve skutečnosti jde o vyvrcholení velice dramatické hry s životem a smrtí, v níž si toxikoman vyhrazuje jak možnost přežít, tak upřít svému tělu právo na život. Jedná se o mechanismus, kdy jednoho dne autoagresivní, sebetrestající a zároveň depresivní prvky vrozené agresivní dispozice překročí práh toho, co do té doby bylo únosné a subjekt zcela logicky dospěje k sebevraždě. Naopak některá nepřirozená úmrtí považovaná za sebevraždu nekorespondují se skutečnou touhou zemřít, ale vyplynou z falešného přesvědčení o vlastních schopnostech (např. létání, atd.) způsobené účinky drogy.⁵⁴ Na druhou stranu život ohrožující situace (zážitky blízké smrti apod.) spojené se závislostí mohou správně psychoterapeuticky zpracovány být motivačním faktorem v léčbě závislosti. Její úspěšnost závisí na propojení osobnostní zralosti a schopnosti seberegulace jednotlivce s pozitivně orientovaným sociálním zázemím, na shodném působení podávaných informací a sociálních vzorů (parta, referenční skupiny, „idoly“), které v dětství chyběly.

⁵² Srov. WINNICOTT, D. W. *Lidská přirozenost*. Praha: Psychoanalytické nakl. J Kocourek, 1998, s. 50-52.

⁵³ VYMĚTAL, J. a kol. *Speciální psychoterapie: Úzkost a strach*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 2000, s. 44-48.

⁵⁴ Srov. BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995, s. 69-70.

2.6.1.4 Identifikační potíže

U toxikomanů se vyskytují identifikační potíže související opět s problémy v bývalých rodinných vztazích. Identifikace je nejranější projev citové vazby na jinou osobu. Závislé osobnosti se vyznačují problémem se sekundární identifikací (ztotožnění s objektem, jehož oddělená identita byla objevena), jejíž hladký průběh je podmínkou normálního vývojového procesu. Takto definovaná identifikace je obranou redukující hostilitu mezi sebou a objektem umožňující prožít separaci od rodičovských postav. „Na této úrovni se znovu setkáváme s významem identifikací s rodičovským obrazem, dostatečně reprezentativními pro zdárně dokončenou výstavbu autonomní osobnosti, která tak bude mít jen malý sklon k různým formám aktivní závislosti.“⁵⁵ Pozitivní rodičovské vzory jsou podmínkou pro možné identifikace s dalšími vzory v období dospívání a schopnost interakce jako takové. Prvotní identifikační nezdary vytvářejí obtíže i v pozdějších identifikacích a vzniká bludný kruh „Toxikoman se velice brzy spokojí s nápodobou jako s nouzovým řešením za chybějící identifikaci; závislý subjekt se snadno stává obětí sugescí, vlivů, nejsubtilnějších konformismů, ačkoli v defenzivě staví na odív provokativní a čistě formální antikonformismus.“⁵⁶ „Zákon“ rodičů by měl být zvnitřněn a stát se tak obsahem svědomí. Vtištění obrazu rodičů do nitra je základem vlastní identifikace a interiorizace rodičovských ideálů zakládá v dítěti dospělý pocit odpovědnosti. Neproběhne-li interiorizace správně, zůstává dítě závislé na vnějších hlediscích, v případě toxikomana je tímto hlediskem toxický prostředek.

2.6.1.5 Deprese a pocit viny

Depresí označujeme buďto emoci nebo diagnózu. Jestliže se myslí emoce, znamená tento pojem skleslost na duchu, ponurost, provázenou sebeobviňováním. Podle klasické psychoanalýzy je deprese patologickou formou smutku za ztracený vnitřní objekt (nikoli reálnou osobu) a vznikla jako důsledek sebeobviňování za jeho současné milování a pocity nenávisti, jinak řečeno paralelní závislost na objektu a hostilita k němu.⁵⁷ Deprese následuje vždy po drogou (včetně alkoholu) uměle navozené elaci. Prezentuje se jako neschopnost se radovat, nechut' žít, absence životního cíle, ztráta vlastní ceny, pocity viny z vlastní

⁵⁵ BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995, s. 61.

⁵⁶ Tamtéž, s. 36.

⁵⁷ Srov. RYCKROFT, CH. *Kritický slovník psychoanalýzy*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1994 s. 34-35.

nedostačivosti, je charakteristická podrážděností, sociální izolovaností až sociální fobií atd., u adolescentů provázena sebevražednými pokusy a často právě zneužíváním návykových látek a následným vznikem závislosti, která se rozvíjí z velké míry ve snaze uniknout před depresí. „Pro depresivní dospívající je typické rychlé střídání apatie a lhostejnosti s mnohomluvností a překotným navazováním nových kontaktů bez adekvátní citové vazby. Pocity smutku, bezmocnosti, bezvýchodnosti jsou spojovány s hostilitou a pseudofilozofováním, z úzkostným sebesledováním, hypochondrickými obavami, častými stesky na tělesné obtíže a únavu.“⁵⁸

Jak jsem předeslala výše, vina úzce souvisí se vztekem a společně s depresí tak tvoří trojúhelník centrálních problémů, mezi nimiž osobnost závislého osciluje jako v bludném kruhu. Pocit viny je emoce dostavující se po porušení morálního příkazu jako následek konfliktu mezi superegem a infantilním sexuálním nebo agresivním přáním. Vina se liší od úzkosti jednak tím, že úzkost se prožívá ve vztahu k obávané budoucnosti, zatímco vina se prožívá ve vztahu k činu, jednak závislostí viny na schopnosti internalizovat objekty, která se u úzkosti neobjevuje. Pocit viny je tedy přímo ovlivňován mírou vyjadřování vlastních agresivních pocitů, kterých se jedinec zbavuje pomocí morálního odsouzení.⁵⁹ Uspokojení sexuální pudu, silného v každé kultuře, neboli preference principu slasti je opět možné jen za sekundárního posilování pocitu viny. Vliv chronické intoxikace na tělesný, duševní a sociální stav závislého však umožňuje citlivost vůči rostoucím pocitům viny oslabit. Na druhé straně v situacích, kdy se vina znovu ozývá, slouží toxická látka jako prostředek k sebepotrestání.

2.6.1.6 Sexuální pud

Spojitosť viny s agresí (destukcí) již byla objasněna, v následujících řádcích bych ráda naznačila vztahy mezi sexuálním chováním a vinou, ale i úzkostí, depresí, atd. V dnešní době je mnohem více narušená tradiční role otce a matky, ohrožená pevnost rodinné jednotky, sociální život soustředěný na domov a na jeho bezprostřední sousedství. Děti jsou často rodiči nedostatečně stimulovány a moderní primární prostředí, v němž vyrůstají, v nich vzbuzuje spíše pocit ohrožení. Mnoho dětí hledá erotickou stimulaci proto, aby se zbavilo samoty a aby vyplnilo emoční deficit. Sexuální aktivity adolescentů jsou motivovány pokusem odstranit depresi vyplývající z nedostupnosti sebezpotvrzujících reakcí empatických rodičů, kteří tak

⁵⁸ HORT. V.; HRDLIČKA, M.; aj. *Dětská a adolescentní psychiatrie*. Praha: Portál, 2000, s. 199.

děti připravují o citlivý terč jejich idealizační potřeby.⁶⁰ Sexualita dětství je velice reálnou záležitostí a svým dosaženým stupněm zralosti, narušenosti či inhibovanosti naváže svůj vývoj při svém znovuobjevení se v období puberty a její kořeny jsou explicitně zjevné i v dospělé (neboli zralé pohlavní) sexualitě. Freud ve vývoji pudového života hovoří o vzniku oidipského komplexu u chlapce a jeho obdoby (Elektrín komplex) u dívky, jehož zpracování je stěžejní pro sexuální vývoj jedince. Vývoj sexuálního pudu má svůj dopad na vývoji osobnosti jako celku. Obrannou reakcí umožňující zvládnutí této „trojúhelníkové situace“, je odlišování reality od fantazie. Jedině díky fantazijnímu zpracování (např. symbolizace a sublimace) situace je možné dodržovat tabu incestu a sním i pevnost rodiny. „Řešení problémů ambivalence vlastních dětství se dostavuje s imaginačním zpracováním celé funkce. Nebýt fantazií, panovala by syrovost projevů žádosti, sexuality a nenávisti. V tomto smyslu se fantazie ukazují být charakteristickým rysem člověka, podstatou socializace a samotné civilizace.“⁶¹

2.6.1.7 Imaginační potíže a magické myšlení

V oblasti fantazie u závislých osob narážíme na řadu dalších souvisejících problémů. Předně pro toxikomanskou osobnost se jeví být poměrně charakteristickým rysem oslabenost imaginačních schopností. I mezi netoxikomany panuje běžné přesvědčení o magické schopnosti některých látek rozvíjet představivost jedince. Toto tvrzení nevypovídá o ničem jiném, než že ti, kdo potřebují pro rozvoj představivosti pomocný chemický prostředek, nebo si myslí, že ho potřebují, jsou subjekty obvykle trpící blokováním tohoto rejstříku duševních funkcí. „Často se toxikoman utíká k prostředku, považovanému v tomto ohledu za účinný, právě proto, aby se pokusil rozvinout novou imaginační aktivitu. Ale protože výsledky neodpovídají očekávání, přichází postupná pasivita, blazeovaný pseudokonformismus a nakonec velký sklon k depresi.“⁶² Mluvíme –li o nedostatečné imaginační schopnosti, jedná se o přesně vymezené prázdné místo v sumě představ – místo, jež by měla zaplňovat představa důležité osoby (samozřejmě rodičovské), obraz někoho, s kým si dotyčný subjekt musí vyjasnit do té doby nevyřešenou vztahovou situaci. Toxikomanovi schází schopnost představit si tento objekt na jeho pravém místě, proto se v době, kdy už ztrácí naději začíná utíkat k droze, jako k náhradnímu objektu, jež by

⁵⁹ Srov. RYCKROFT, CH. *Kritický slovník psychoanalýzy*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1994, s. 141, 142.

⁶⁰ Srov. KOHUT, H. *Obnova Self*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1991, s. 99-102.

⁶¹ WINNICOTT, D. W. *Lidská přirozenost*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1998, s. 54.

představovaný objekt zastoupil. Zkušenost s nedostupným rodičem se odráží v budoucích vztazích (včetně těch sexuálních). Pocit nezaplnitelné prázdnoty v představách přetrvává a toxikoman není schopen navázat trvalé vztahy. Toto chování je opět projevem úzkosti a úniku z frustrujících situací.

Co však stojí za magickým myšlením (nejen) toxikomanů? Magie vyrostla už v primitivní a čisté duši pračlověka jako nutná součást jeho existence. V magickém myšlení většinou splývá přání s jeho vyplněním, představa s vjemem, úmysl s jednáním, sen se skutečností. Magické chápání skutečnosti je částí poznání člověka, které ho přivádí k novým duchovním formám, novým psychickým činnostem, jako jsou výklady a názory subjektivního rázu, z oblasti sexuální, sociálně obranné apod. nebo praktiky ze sfér náboženství, ale též umění.⁶³ Z magického myšlení se proto vyvíjí nejen umělecký výklad věcí, ale určitý magický rys výkladu je charakteristický i pro interpretaci artefaktů klientů arteterapie. Práce s imaginací a rozvoj fantazie toxikomanské klientely je důležitým stavebním kamenem v uzdravujícím procesu arteterapie. Tak jako stereotypy a rigidní opakování nerozvinou dostatečný emocionální vklad dítěte, tak naopak flexibilita v imaginaci znamená i flexibilitu v myšlení a jednání.

2.7 Význam psychodynamiky osobnosti v terapii závislostí

Oblast emocí je dominantní pro rozvoj osobnosti. Proto jejich dynamika a znalost povahotypu závislých osobností by měla být ve středu zájmu o zmapování celkového kontextu fenoménu závislosti. Výtvarný artefakt klienta je pro arteterapeuta aktuální zprávou o jeho osobnosti. Terapeuticky zaměřená výtvarná výchova rozvíjející schopnost expresivního projevu umožňuje prevenci i nápravu chybného vývoje a možné patologie. Do popředí snah arteterapie se dostává motivace závislých, posílení jejich sebevědomí a nutně také posílení jejich sebekontroly, budování jejich sociální zručnosti a rozvoj zdravé sexuality. Ačkoli jsem v předchozích odstavcích syntetizovala na první pohled dost různorodé oblasti psychiky, stručná deskripce etiologie těchto problémů bude přínosná pro další statě této práce a v neposlední řadě je důkazem jejich vzájemné úzké souvislosti.

⁶² BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995. s. 18.

⁶³ Srov. PONDĚLÍČEK, I. *Fantaskní umění: jeho vývoj a souvislosti*. Praha: NČSVU, 1964, s. 13-16.

Reflexe předchozí kapitoly by potvrzovala Bergeretovu hypotézu, že problém drog se jeví být závadou ve vývoji naší civilizace jako celku. Dost obecně je narušován normální vztah mezi toxikomanovou osobností a kulturou. Kulturní zprostředkování chybí mnoha závislým osobnostem a z nedostatku identifikačních vzorů a použitelných symbolů dochází k rozkladu jejich struktury. Toxikomani jsou prakticky uzavřeni do omezeného mikrosvěta a tato reakce odpovídá „*nesnesitelnosti žítí*“, na kterou tak často poukazují v souvislosti s pro ně těžko přijatelnými aspekty civilizace. Důsledkem je úniková reakce, která se postupně rozšiřuje na většinu aspektů vztahového života.⁶⁴ Charakteristická je redukce vnímání emocí a zužování vlastního rejstříku reakcí na zkratkovité symboly. Svět a kontakty s ním se redukují na soustavu stále menšího a menšího počtu abstraktních, až primitivních znaků a symbolů. Okolí závislého reaguje na jeho primitivní vysílané signály pro něj nepochopitelně a výsledkem je jeho uzavírání se do sebe, případně do společenství lidí, vyjadřujících se stejnými komunikativními prostředky. V arteterapii lze pacienta přivést k bohatšímu vnímání sebe i okolního světa prostřednictvím kultivace výtvarného projevu.⁶⁵ V následující části si tedy nastíníme, jakým způsobem je možné se závislými arteterapeuticky zpracovat emoce již jmenované, ale i další osobnostní charakteristiky jakými jsou stres, impulsivnost, antisociální chování, obrovská schopnost manipulovat, lhát a sloužit droze, sklon vyhledávat zážitky a riskovat, sociální maladaptace, problémy v oblasti duševního zdraví, atd.

3. Léčba návykových nemocí

Léčba návykových nemocí je často obtížná a zpravidla dlouhodobá. „Odvykací léčba je časově náročná, namáhavá a způsobuje utrpení pacientům i terapeutům. Terapeuti popouzejí pacienty tím, že jim berou drogu a pacienti dráždí terapeuty tím, že setrvávají v touze po droze a nic z toho, co jim nabízí léčebný program, se jim nelíbí, resp. předstírají, že se jim to nelíbí.“⁶⁶ Doporučení přestat užívat návykové látky (včetně alkoholu) nebo skoncovat s patologickým hráčstvím bývá prospěšné spojit s poukázáním na výhody v té oblasti života, kterou pacient vnímá pro sebe jako důležitou. Může jí být zdraví (často otázka reprodukčního zdraví), vzhled, duševní výkonnost, ekonomická stránka, atd. Je třeba počítat i s tím, že motivace k překonání návykového problému se často velmi dynamicky a podstatně mění. Z psychoterapeutického hlediska je důležitý přístup zahrnující prvky humanistické terapie

⁶⁴ Srov. BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995, s. 50-52.

⁶⁵ Srov. ČERMÁK, B. *Psychiatrická léčebna Červený Dvůr. Arteterapie*, 2003, roč.1, č. 4, s. 6.

⁶⁶ MIKOTA, V. *O ovlivňování duševních chorob*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1995, s. 48.

(emoční podpora, empatie), ale také direktivnost psychoterapeuta. Za všeobecné suportivní prvky se v terapii závislostí považuje projevování respektu, naslouchání, poskytování pozitivní zpětné vazby psychoterapeutem, ocenění nejen pokroků v léčbě, ale i pacientových schopností. Psychoterapeut by měl akcentovat soběstačnost klienta a dodat mu důvěru ve vlastní možnost podílet se na změně k lepšímu. Terapeut pomáhá pacientovi uvědomit si rozpor mezi tím, jak jedná a jak by chtěl jednat. Tužby, které jsou ve vzájemném odporu, vnímá jako pochopitelné a otevřeně o nich hovoří, poukazuje na ambivalenci, reflektuje klientův odpor.⁶⁷ Arteterapie svým založením facilituje korekci klientova náhledu na sebe.

3.1 Výtvarně terapeutická metoda

V celkové koncepci terapeutické metody se musí odrážet povědomí o dosažené emoční úrovni vývoje jedince. Přitom ale nesmíme zapomenout, že poznávací a citový vývoj je nerozlučně spojen a probíhá souběžně. Posun v klientově výtvarném vyjadřování musí být tudíž směřován k odpovídající úrovni příslušné emočně kognitivní fázi. Při vytváření hypotetického ontogenetického modelu výtvarného vedení se může arteterapeut inspirovat poznatky libovolné kognitivní teorie pro posouzení vývoje dítěte v souvislosti s různými adaptačními nároky. „Znalost znakování může napomoci v odhadu případného emočně kognitivního rozporu u klienta, stupně jeho výtvarného regresu či fixovanosti a bloků ve vývojových etapách.“⁶⁸ Toto znakování arteterapeutům umožňuje hledat souvislosti mezi výtvarným projevem a duševními proměnami dítěte, propojení jeho představové a prožitkové sféry a skrze tyto souvislosti zvolit individuální přístup adekvátní k vývojovému stupni, na kterém se dítě nachází. Je známo, že existují dva stupně lidského poznání – smyslový stupeň a rozumový stupeň poznání. Prvním stupněm je smyslový, jehož základ tvoří počitek, vjem a představa. Rozumové poznání pracuje pomocí pojmů, soudů, úsudků, používá analýzy, syntézy, indukce, dedukce, zobecnění. Tyto procesy neprobíhají izolovaně, jsou to již teorií vydělená označení určitých procesů v osobnosti - ve skutečnosti oba spolu souvisí, jsou v neustálé interakci, i když si zachovávají své zvláštnosti. Počitek je odrazem jednotlivých vlastností předmětného světa, tvar, barva, aj., vjem odráží vlastnosti věcí v souhrnu, tj. vzniká „vjem stromu“, „vjem člověka“, atd. Představa je již složitější a zprostředkovaný proces, jehož podmínkou je schopnost mozkové kůry zachovat dřívější vjemové obrazy objektivní

⁶⁷ srov. HORT, V.; HRDLIČKA, M.; aj. *Dětská a adolescentní psychiatrie*. Praha: Portál, 2000, s. 294 – 298.

⁶⁸ PEROUT, E. Viktor Lowenfeld a jeho pojetí ontogeneze dětské kresby a malby. *Arteterapie*, 2006, roč.7., č. 10., s. 5.

reality. Představa je již zprostředkovaná, není závislá tak bezprostředně na smyslovém poznání, je přechodným procesem mezi smyslovým a rozumovým stupněm poznání.⁶⁹ Jedním z ústředních problémů v rozvoji smyslového poznávání je rozvoj schopnosti prostorového vnímání a představivosti u dětí - jak si ukážeme posléze, u toxikomanů velmi komplikovaný. Prostorovému vnímání se učíme opět skrze zkušenost. Vývoj prochází různými etapami prostorového vnímání: asi do 4-5ti měsíců života dítě vnímá především takové kvality jako je blízkost, oddělenost, do 1 roku je schopné vnímat viděné prvky perspektivně a proporčně, do svých dvou let se pak naučí vnímat vztahy mezi objekty. Zmíněný vývoj v oblasti smyslového vnímání vede následně k rozvoji mentálních představ a pojmů. V tomto kontextu vytváří tedy předpoklady pro růst v kognitivní sféře.

3.1.1 Piagetova kognitivní teorie

Použijeme-li kognitivní teorii Jeana Piageta, etapu do dvou let života dítěte označíme jako **senzomotorické období** vývoje charakterizované množstvím reflexů, později prvních návyků a schémat. V senzomotorickém období je předmětem citu dítěte jen takový objekt, s nímž v přímém kontaktu. Dítě je schopno jej rozeznat, přestože objekt na chvíli zmizí z jeho zorného pole. Už ale nedokáže si ho vybavit v době, kdy není přítomen. V obrazné představě, ve vzpomínce, v symbolické hře je naopak předmět citu vždy přítomný a vždy působí, i když je fyzicky nepřítomen. Tato základní skutečnost způsobuje vytváření nových citů ve formě trvalých sympatií nebo antipatií vůči druhému a v trvalém sebevědomí a sebehodnocení vůči sobě. Dětská představa a její výtvarná symbolizace nabývá konkrétních forem ve spojení s oidipskou fází na začátku **názorného období**. Jeho první etapa (2-4 roky) je ovlivněna vznikem symbolické funkce a předpojmového myšlení. Názorné myšlení se dále rozvíjí do sedmi let, kdy nastupuje **období konkrétní**. Posledním Piagetem zmiňovaným stadiem je **období formálních operací**, jež má svůj počátek kolem dvanáctého roku a pokračuje i v adolescenci. Subjekt je v něm schopen usuzovat hypoteticky deduktivně, smyslově názornou skutečnost opouští, protože základem myšlení se stává abstraktní pojem, číslo nebo vzorec.⁷⁰

⁶⁹ srov. KLIVAR, M.; POLCAR, M. *Kresba v životě člověka: funkce a netradiční techniky*. Praha: PF UK, SPN, 1987, s. 8, 9.

⁷⁰ Srov. PEROUT, E. Viktor Lowenfeld a jeho pojetí ontogeneze dětské kresby a malby. *Arteterapie*, 2005, roč. 6., č. 9., s. 27-29.

3.1.1.1 Kritický přelom názorného a konkrétního období

Výtvarný projev toxikomanů je z valné části zastaven na přelomu názorného a konkrétního období. Velice častým jevem v produkci závislých klientů je pak „přeskočení“ nezvládnutého konkrétního období a únik do abstrakce, v nevědomé snaze vyhnout se konfrontaci s depresí, úzkostí a vinami návratem do období traumatického vývoje. Zpoždění emočních funkcí je dáno kolizemi ve vývoji, kdy dítěti chyběl rozměr a prostor mezilidského kontaktu – prostor, ve kterém by si mohlo plnit své sny a fantazie. Toxikoman se tedy emočně zastavil v době, kdy si dítě vytváří iluzi jako prostor pro splnění přání. Důsledkem je její absence. Neschopnost iluzivního znázornění prostoru ve výtvarné produkci je metaforou pocitu klienta postrádajícího iluzi, že by mohl do reálného prostoru promítnout své fantazie, sny a přání. Jestliže dítě pocítuje realitu jako problematickou, hledá z ní únikové cesty. Realitu vnímá jako ohrožující a odmítá ji, neboť mu brání v realizaci regresivní formy uspokojení. Místo toho se přiklání k droze, která umožňuje na podprahové úrovni halucinatorní splnění přání, a zároveň si tak doplňuje nedostatek imaginačních schopností. Opakovanou aplikací drogy se postupně uživateli stírá rozdíl mezi uměle navozenou iluzí a torzem vnímané reality, od které pak vyžaduje to, co běžný člověk očekává od snu či fantazie.⁷¹

Sigmund Freud tento proces nazývá odvratem od principu reality k principu slasti řízeném primárním procesuálním myšlením. Primární procesuální myšlení jako nevědomá duševní aktivita pracuje se zhuštěním a přemístěním, tzn. že představy mají tendenci splývat, mohou se vzájemně zaměňovat a jedna druhou symbolizovat. Primární procesuální myšlení se, narozdíl od sekundárních procesů pracujících s pojmem, vyjadřuje obrazně. Je derivováno z pudů, kdežto sekundární ze zkušenosti. Primární procesy ignorují kategorii prostoru, času a logiky, odkud vyplývá jejich maladaptivita. Podle strukturálního modelu funguje tento způsob myšlení v ID, což prakticky znamená, že celý vývoj EGA je podřízen vytěsnění primárních procesů.⁷² Vytěsnit je možné pouze pudové impulsy a s nimi spojené představy, nikoli však afekty (agrese a vztek) – ty nadále působí v nevědomí a jejich nepropojenost s představovým aparátem dezintegruje osobnost člověka. Pudové afekty vzbuzují v dítěti úzkost, které se snaží zbavit projekcí negativních aspektů sebe sama do okolí. **Projekce**

⁷¹ Srov. KYZOUR, M. Proti proudu aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 15-17

⁷² Srov. RYCKROFT, CH. *Kritický slovník psychoanalýzy*. Praha: Psychoanalytické nakl. J. Kocourek, 1994, s. 101.

v psychoanalýze znamená vidět duševní představu jako objektivní realitu. Slovem projekce je pak označován v první řadě mechanismus obrany proti úzkosti, přičemž jde o připisování vlastních snah, přání a pocitů jiným. Tento obranný mechanismus umožňuje jedinci nebrat na vědomí své negativní vlastnosti. Jednoduše řečeno to špatné v sobě intenzivně vnímám u okolního světa, protože přenos vlastních nepřijatelných impulsů nám umožňuje vyrovnat se s nimi. Vyržení vlastního stínu (před nímž dítě utíká) do prostředí ale sekundárně způsobuje pocit ohrožení realitou. Druhý význam projekce je mnohem obecnější a zakládá se na faktu, že vzpomínka z našich dřívějších vjemů má vliv na vnímání současných podnětů. Vztáhneme-li přenos k tvůrčí činnosti, ukazuje se, že na obrázku se jako na projekčním plátně zrcadlí klientovy vlastní konflikty, odhalí se zde jeho přání a úzkosti, aniž si je toho vědom. Terapeutova interpretace myšlení, cítění a jednání jiných osob se rovněž odehrává ve funkci jeho vlastních tendencí. Základem **přenosu** obecně je, že člověk přenáší to, co bylo, na to, co je. Nejčastějším příkladem je, že klient přenáší na psychoterapeuta své pocity z raného dětství, jež negativně ovlivňují jeho nynější život. Tyto pocity či představy splývají s osobou analytika a zkreslují tak původně reálný vztah k jeho osobě.

3.1.1.2 Typologie závislých osobností

Ve vytěsněných a potlačených tužbách a prožitcích se nalézají původy obsahů fantazijních, halucinatorních, výtvarných či snově splněných přání. Ve vztahu k toxikomanii se jedná o únik do subjektivní psychické reality poskytující náhradní uspokojení. Droga může fantazijně řešit oidipický konflikt v případě **neurotického toxikomana**; doplnit deficit energie, kterou **konverznímu typu** závislé osobnosti odebírají fixační objekty; nebo umožňovat návrat k orálním, análním či falickým pocitům u **depressivního typu toxikomana**. **Psychotický typ toxikomana** si užíváním drog upravuje realitu tak, aby odpovídala jeho delirantním výlevům představivosti, čímž si vystaví iluzi vlastní integrity. Fungování toxikomana je v různé míře determinováno únikem před dezintegračními impulsy, depresí, vinami a úzkostmi. Snaha po eliminaci úzkosti stejně jako neuspokojená touha nevede uživatele drogy k vytěsnění nežádoucích libidózních impulsů, ale k popírání reality. Příčinou nutkavého užívání drog však mohou být i předčasné ztráty iluzí způsobené traumatickým zážitkem⁷³ „Iluze a její následná předčasná ztráta může vést k abúzu, při kterém si toxikoman

⁷³ Srov. KYZOUR, M. *Psychologizující-patriarchálně deterministické pojetí závislosti*, nepublikované texty

užíváním drogy nevědomě přehrává iluzi v opojení a citové trauma v „abstáku“. Droga je prostředek. Emoční deficit chybějícího konkrétního výcviku a realizace se projevuje v neschopnosti pracovat s iluzemi životními. Iluze jsou od toho, abychom se jich zbavovali. Pokud jsme se jim nenaučili, není se čeho zbavovat. Iluze se pak dají pořídit k jinak – drogou, alkoholem – a „absták“ je pak poněkud drastickým způsobem emočního pozdního dozrávání.“⁷⁴

3.1.2 Zapojení nevědomých sfér v arteterapii

Obrazové vyjadřování zachycuje emoční aktivitu a míru zkreslení vnímání reality tím nejpřirozenějším způsobem, protože zapojuje nevědomí a nedovoluje jeho cenzuru vědomím. „Z našeho nevědomí se vynořuje tolik tvořivé energie, až nás to mate.“⁷⁵ Neuvědomovaná sféra psychického života je část psychiky, kterou tvoří motivy a dynamické psychické procesy nepřístupné lidskému vědomí. *Nevědomí* je zvláštní říše s vlastními tužbami, vyjadřovacím způsobem i duševními mechanismy. V tomto systému nefunguje logika a jeho obsahy nejsou uspořádány chronologicky ani prostorově. Obsahuje především pudy, které jsou směřovány na určité objekty. Tato přání jsou pak člověkem prožívána jako potřeby či puzení neohlížející se na realitu. Nevědomí zahrnuje zejména city, přání a tendence, které byly obrannými mechanismy Ega vytěsněny, resp. potlačeny z vědomých struktur psychiky. Důvodem přesunu do nevědomé sféry je jejich konfliktnost - vyjadřují rozpor mezi pudovými pohnutkami Id a osobním svědomím představovaným Superegem (jeho uvědomělé prožívání vyvolává v jedinci stavy úzkosti). Obsahy nevědomí mohou samovolně vystupovat do vědomí, např. ve formě snů či chybných úkonů a stejně dobře se projevují v tvořivých artefaktech.

Kresba nejen odráží, ale i přetváří skutečnost, je zdrojem sebepoznání a sebehodnocení člověka. „Významná je například úloha sebereflexe kresbou v tvořivém myšlení, kdy subjekt odráží, analyzuje a hodnotí jednotlivé postupy svého myšlení ve vztahu k určitému vytyčenému cíli své činnosti.“⁷⁶ Terapeutické cíle je potřeba dát do vztahu k cílům výtvarného vedení procesu tvorby artefaktů klienta – a to zhodnocením jejich dosaženého

⁷⁴ Srov. KYZOUR, M. . Proti proudu aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 15-17.

⁷⁵ MEGLINOVI, D. a N. *Kreslení jako cesta k sebevyjádření*. Praha: Portál, 2001. 62.

⁷⁶ srov. KLIVAR, M.; POLCAR, M. *Kresba v životě člověka: funkce a netradiční techniky*. Praha: PF UK, SPN, 1987, s. 13.

stupně emočně kognitivního vývoje. Kvalitativním ovlivněním výtvarného vyjadřování můžeme podprahově dosáhnout změny k lepšímu i v osobním životě závislého, ať už si stanovíme cíle týkající se nejbližší budoucnosti nebo dlouhodobé, aniž bychom nutně museli obrázky klientovi interpretovat. Stupeň emočně kognitivního rozvoje, na němž je autor artefaktu zastaven, je zároveň indikátorem období traumat, která toto zbrždění v individuálním vývoji zapříčinila. Pro psychoterapii je významný kontext subjektivního prožívání jedince, jež nemusí být zcela shodné s tzv. posuzováním subjektu a okolností jeho života. Arteterapie zdůrazňuje individuální přístup ke klientovi, přesto je na mnoha rovinách možné určitě zobecnění prospěšné pro lepší orientaci v konkrétní problematice. U závislosti je vhodným odrazovým můstkem a východiskem metodické koncepce arteterapie výtvarná fixace na přelomu názorného a konkrétního období. Je potřeba si uvědomit, že výtvarně terapeutická rada má perspektivu úspěchu jen tehdy, je-li metodická instrukce směřována k potenciálně nejbližšímu možnému kroku ve vývoji. Korigování posunu tvorby žádoucím směrem je tudíž přímo závislé na znalosti ontogenetického vývoje jedince. Proto považuji za vhodné na tomto místě uvést čtenáře do onoho problematického přechodu mezi názorným a konkrétním období.

3.1.3 Názorné období

Výtvarná podoba artefaktů z názorného období je ovlivněna egocentrickým pohledem dítěte na svět. Často se v tomto období objevuje kubistické znázornění postav a symbolů, jež je příměrem hledání osobní integrity dítěte determinované mírou dezintegrace chorobným vztekem dítěte. Dítě není schopno vidět okolní prostředí z jiné, než vlastní perspektivy, a poměřuje tak realitu svým Egem. Proto dětský výtvarný projev postrádá reálný poměr věcí. Ego dítěte se teprve integruje a to primárně skrze mikrosvět rodiny. Okolní reálný prostor je smyslově neprobádaný a tudíž v různé míře ohrožující, proto mu dítě nepropůjčuje svá přání. Ty jsou tím pádem na reálném prostoru nezávislé. Odrazem této skutečnosti je plošnost dětského výtvarného projevu. Artefakty z názorného období vývoje jedince postrádají nejen prostor, ale nerespektují ani výtvarný čas. To je opět výrazem pozůstatků primárně procesuálního myšlení neschopného akceptovat odklad uspokojení. Nedostatek smyslové zkušenosti zapříčiňuje i geometričnost zobrazovaných předmětů, jež pramení z neschopnosti uvažovat o podstatě jevů. Ostré hrany a špičatosti jsou metaforou pozůstatků nevytěsňených

nežádoucích impulzů projekových na okolí.⁷⁷ Pro názorné období je typické opakování objevených schémat. Jejich upevňováním dochází snížení spontaneity v malování, až se v této souvislosti někdy hovoří o první výtvarné krizi. Schematičnost se projevuje nejen ve výběru symbolů a jejich zpracování, ale i v práci s barvou. Užití barvy je plošné, stejné barvy jsou schematicky používány pro stejné objekty. Objekty jsou řazeny vedle sebe na spodní linku, později v pásech umístěných nad sebe. Ty jsou předzvěstí prvních pokusů iluzivního zobrazování. Čas od času se v artefaktech vyskytuje sklápění do půdorysu, nežádka se objevuje v jednom obrázku integrování nadhledu s pohledem frontálním. Postavy na obrázcích se na sebe zpravidla navzájem nedívají, jen málokdy udržují jiný typ kontaktu. Postupně by se mělo objevit zobrazení figury z profilu. Na konci tohoto období se setkáváme se snahou zachytit výtvarně vizuální zkušenost, a to v kvalitě tvarové i barevné.⁷⁸

3.1.4 Stadium konkrétních operací

Piagetovo názorné období by mělo kolem sedmého až osmého roku plynule přejít do stadia konkrétních operací. Stadium konkrétních operací (přibližně od sedmi do jedenácti let) je období orientace dítěte na konkrétní, reálný svět objektů a událostí. Egocentrické myšlení se mění na operacionální myšlení, které zachází s informacemi z vnějšího světa. Jedná se o veliký celostní proces, který lze charakterizovat jako přechod od subjektivní všeobecné centrace k decentraci, a to současně v oblasti poznávací, sociální i morální. Během tohoto období je nutné operace osvojené v rovině činnosti rekonstruovat na rovině nové – rovině představy. Svět představ již není tvořen výlučně předměty, ale zahrnuje i jiné subjekty - tudíž se zároveň týká mezilidského nebo sociálního světa. Do centra zájmu se dostává meziosobní proces socializace, který zahrnuje současně rovinu poznávací, citovou i morální. Konkrétní operace tvoří přechod mezi činnostmi a obecnějšími logickými strukturami a dosahují vrcholu v jedenácti až dvanácti letech a přechází v další operační období, období pubescence.⁷⁹ Stručně charakterizováno se v konkrétním období organizují konkrétní operace opírající se o konkrétní manipulaci s předměty, později o manipulaci s představou těchto předmětů.

⁷⁷ Srov. KYZOUR, M. Proti proudu aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 15-17.

⁷⁸ Srov. PEROUT, E. Viktor Lowenfeld a jeho pojetí ontogeneze dětské kresby a malby. *Arteterapie*, 2005, roč. 6., č. 9., s. 31-32.

⁷⁹ Srov. PIAGET, J., INHELDEROVÁ, B. *Psychologie dítěte*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2000, s. 85-116.

Schopnost konkrétní představy o něčem je ovlivněna mírou smyslové zkušenosti dítěte s okolním světem (primárně s rodiči). U dětí se zvyšuje schopnost sebekontroly a seberegulace, vyvíjí se také morální hodnocení, schopnost vcítění a zájmu o druhé. Zrod zvláštních citů morální závaznosti neboli svědomí, je jedním z podstatných výsledků citových vztahů mezi dítětem a jeho rodiči či dospělými. „Freud zpopularizoval pojem „nadjá“ čili zvnitřněné citové představy otce nebo rodičů. „Nadjá“ se tak stává zdrojem povinností, závazných vzorů, výčitek svědomí a někdy i sebetrestání.“⁸⁰

Adaptace vyžaduje, aby dětský egocentrismus uvolnil místo i jiné perspektivě, kterou dítě dává do souvislosti s vlastním úhlem pohledu. „S nástupem konkrétního období se začíná dítě (výtvarně) potýkat s (výtvarně iluzivním) prostorem, pokud jej uzná za natolik přítomný, bezpečný a uspokojující, aby do něj mohlo své sny, fantazie a iluze vyslat. Uspokojení tak probíhá již na úrovni vztahu subjektu a objektu prostředí. Objektem uspokojení již tedy není subjekt, resp. jeho fixační představa, fixní idea, nýbrž objekt reálného prostoru.“⁸¹ V tomto období je ve výtvarném projevu dítěte jako metafoře jeho emoční vyspělosti vytvářen iluzivní trojrozměrný prostor, který nahrazuje původní plošnost. Jednotlivé předměty získávají objem, obrázek celkově budí dojem hloubky. Prostor začíná být vystavován z několika plánů, pokusy o dosažení maximální trojrozměrné iluzivnosti na dvojrozměrné čtvrtce dítě vedou k objevu překrývání objektů. Pro konkrétní období je typická snaha o přesné zachycení symbolů, používaná schémata se postupně vytrácejí a nahrazuje je zájem o detail. Dítě se zbavuje rigidního barevného chápání ve smyslu přiřazení barvy k příslušnému objektu a začíná chápat a užívat vlastnosti barev. Dosud ale chybí práce se světlem a stínem, která je otázkou vývoje v období formálních operací. Nezralý je také cit pro zachycení pohybu – ten je zpracován loutkovým způsobem, kdy se figura hýbe v kloubech rukou a nohou, zbytek těla zůstává nadále toporný. Rozvíjí se ale zájem o výtvarné znázorňování vzájemného vztahu mezi objekty, jenž koresponduje s rozvojem sociálního myšlení.⁸²

⁸⁰ PIAGET, J., INHELDEROVÁ, B. *Psychologie dítěte*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2000, s. 110.

⁸¹ KYZOUR, M. Proti proudu aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 16.

3.1.5 Rekonstrukce EGA přijetím reality

Výčtem dovedností, které by si mělo dítě v konkrétním období osvojit, si můžeme uvědomit diskrepanci mezi „ideálním“ vývojem a reálným stavem získaných schopností závislých osobností ve všech jmenovaných rovinách a můžeme s čistým svědomím konstatovat nezvládnutí tohoto období lidského vývoje. V problematice závislostí by terapeutický přístup měl být založen na rekonstrukci EGA. Jejím základním předpokladem je smyslové uchopení prostoru, které je východiskem představ s prostorem spojeným. „Na inscenaci iluzivních představ spjatých s realitou se orientuje arteterapie, jejímž předmětem jsou výtvarné podoby představ pacientů včetně jejich interpretace. Klienta vede k iluzivnímu a figurativnímu znázornění reálného prostoru, kdy jde o tvorbu výtvarně iluzivních představ spojených s fungováním v realitě a objektivních vztazích a jejich interpretaci s cílem posunu. Čím méně iluzivní hloubky v artefaktu, tím více bude splnění přání realizovatelné pouze v rovině halucinatorní, snové a tím více bude klient od reality vyžadovat to, co poskytuje pouze iluze.“⁸³ Touha po droze je výsledkem snahy o dosažení redukce tenze derivované z úzkosti. Intoxikací závislý uniká před "traumatizující matkou" a prostředím, které mu vlastně nerozumí, ulevuje své úzkosti, rozpouští příliš kruté Superego (které se stane ještě krutějším při vystřízlivění, kdy tyto v podstatě neřešitelné konstelace opakují přišernost dávných infantilních frustrací).

Realitu toxikomané vnímají jako překážku v uspokojení libida. „Realita je vše, co klade odpor našim projektům, cílům a záměrům, co je většinou nepříjemné, namáhavé, bolestné, vyžadující trpělivost, snášenlivost, houževnatost, odvahu. Jako by vedle sebe stály dva různé, diametrálně se odlišující světy: ten, jehož podobu si člověk optimalizuje na základě svých představ a přání, a svět, který mu v tom jednoduše brání tím, že klade překážky, jež musí člověk namáhavě, s vynaložením všech svých sil překonávat, aby svých cílů dosáhl. A čím jsou tyto cíle náročnější, vyšší a hodnotnější, tím více energie vyžaduje boj s překážkami, jež jsou chápány jako realita.“⁸⁴ Sny přání a fantazie vyplývající ze subjektivní reality klienta nejsou na objektivním prostoru zcela závislé. Nevyjadřují znakově, ale symbolicky, proto není dost dobře možné uchopit je pojmově. Navíc je potřeba si uvědomit, že verbální výpověď závislých osobností bývá účelová, záměrně neúplná, ba dokonce úmyslně lživá –

⁸² Srov. PEROUT, E. Viktor Lowenfeld a jeho pojetí ontogeneze dětské kresby a malby. *Arteterapie*, 2006, roč. 7., č. 10, s. 3-4.

⁸³ KYZOUR, M. Nepublikované texty (*Psychologizující-patriarchálně deterministické pojetí závislosti*)

⁸⁴ CZECH, J. *Psychoterapie a víra: základy duchovní psychoterapie*. Ostrava: JUPOS, 2003, s. 11.

což je pozůstatek chování z doby abúzu. V potaz je třeba brát i bariéru obran, kterých užívá každý člověk ve snaze zachovat si integritu. Výhoda arteterapie spočívá právě v nemožnosti redukce obsahu výpovědi, mlčení skutečnosti a aditiva uchopení i těch obsahů, jež podlehly vytěsnění a mohou znovu vyjít na světlo a být dešifrovány. „V akvarelech často shledáváme výtvarnou metaforu primárních traumat v časoprostoru raných prožitků dítěte a jeho selfobjektu (orální fixace směřující k matce, anální fixace směřující k otci).“⁸⁵ Klientovy relativně současné krize jsou umocněny traumatizujícími zkušenostmi, jež v dalších zátěžových situacích determinují uplatňování takových mechanismů, které používal nebo odezíral v době krizí původních. Tím si nevědomě přehrává rané prožitky z nepřítomného či neempatického selfobjektu, prožitky iluze, přání i následné skepse způsobující dezintegraci osobnosti v (post)pubertálním období. Intoxikací dočasně odstraňuje vnější frustrace i vnitřní inhibice, ovšem ve střízlivém stavu tyto v podstatě neřešitelné konstelace opakují příšernost dávných infantilních frustrací. „Časoprostorem sekundární kolize je období latence včetně puberty a konflikty odehrávající se především v rovině rodiny, oidipovského trojúhelníku. Jestliže je „oidipovská pyramida“ jako nutný vývojový krok v častých případech narušena dysfunkcí a absencí rodičovských rolí, stává se ruinou, jejíž nutkavá a marná rekonstrukce je nevědomým cílem fungování v dospělosti. Dalším důležitým momentem je adolescentní období prvních lásek. Fungování dospělého člověka je tak výslednicí předchozích stádií.“⁸⁶ Cílem arteterapie je v závislé osobnosti vytvořit smyslovou představu o realitě, pomoci ji odkrýt a přehrát příčiny životních havárií, objevit kontext chybných vzorců v jednání vlastním i nejbližším okolí a pomoci jí pochopit současnost návratem do minulosti. Tím dochází i k uznání kategorie času.⁸⁷ Ve výtvarném vyjádření je tak obsažen i náš vztah k okolnímu prostředí. „Obrazy jako symboly přenášejí zkušenost bezpečí či opuštěnosti z minulosti do přítomnosti a spojují je s budoucím aspektem.“⁸⁸

4. Horizonty arteterapie v přestrukturování závislé osobnosti

Jestliže ustrnutí v nějakém období nebo vynechání některých vývojových stupňů chápeme jako patologii (nemoc duše), pak logickou nápravou v rámci terapie je výtvarné navrácení se do kritického vývojového stupně. Snahy arteterapeuta se koncentrují na dovedení klienta do

⁸⁵ KYZOUR, M. Proti proudu aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 17.

⁸⁶ Tamtéž, s. 17.

⁸⁷ Srov. tamtéž, s. 14-19.

konkrétního období a tím umožnění postupu do období dalšího (formálních operací). Arteterapeut hledá cesty, jak skrze výtvarnou metaforu zvládnout jednotlivé vývojové kroky, jak zážitkovou formou zprostředkovat náhled na kolize dětství a poskytnout prostor pro abreakci afektů. „Žádoucího výsledku je dosahováno odpouzdřením výtvarně tuhého projektu a racionálního konceptu. Abreaktivní a gestické vstupy umožňují uvolnění nevědomých pnutí i potlačené agresivity nedestruktivní cestou s využitím náhodně vzniklých efektů.“⁸⁹ Kreativní přístup ve výtvarné činnosti má paralelu ve schopnosti tvůrčího kompatibilního přístupu k různým životním situacím. „Trvání na naučených vzorech je spojeno s emoční maladaptací. Naopak flexibilní používání symbolu, který není obecninou, ale nese znaky konkrétního objektu, s nímž má dítě zkušenost, a pozdější schopnost včlenit jednotlivinu do celku artefaktu, je známkou zdravého vývoje.“⁹⁰ Klíčovým úkolem terapie je vůbec obnovení zájmu o okolí a navázání kontaktu s ním, jež je podmínkou existence závislého. „Tak jako musí nemocný ve své výlučnosti nalézt *modus vivendi* se společností, právě tak bude jeho naléhavým úkolem porovnat náhledy, které získal probádáním nevědomí, s obecnými pravdami a uvést je do vzájemného vztahu.“⁹¹ Artefakt slouží jako scéna pro dosazování předpokládaných autobiografických dějů. Metodické vedení arteterapeuta při práci s drogově závislými jedinci kromě zohlednění ontogenetického výtvarného vývoje konkrétního individua vychází z (v samotném počátku textu jmenovaných) obecných cílů arteterapie, tak musí reflektovat rovněž specifika tvorby toxikomanů odrážející jejich společné osobnostní rysy. Odtud vyplývá orientace arteterapie na rozvoj fantazie, odstranění úzkostných stavů, zkvalitnění interpersonálních kontaktů a socializace. „Dospívající zákonitě, přirozeně a urputně hledají odpovědi na otázku kdo jsem a kým chci být, odkud jsem vyšel a kam hodlám dospět.“⁹² V terapeutickém procesu se akcentuje dosažení redukce tenze a tím restaurace psychické rovnováhy účinnou sebereflexí a posílením ega postupným splněním základních vývojových úkolů období dospívání - dosažení separace, zformování identity, rozvinutí identity a vyrovnání se s autoritami.

⁸⁸ RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 19.

⁸⁹ PEROUT, E. Spojité nádoby výtvarné kultivace a metodiky v rožnovské arteterapii. *Arteterapie: děti*, 2004, roč. 5, č. 1, s. 30

⁹⁰ PEROUT, E. Viktor Lowenfeld a jeho pojetí ontogeneze dětské kresby a malby. *Arteterapie*, 2005, roč. 6., č. 9, s. 28.

⁹¹ WHITE, V. *Bůh a nevědomí: teologie versus psychologie*. Praha: Vyšehrad, 2003, s. 15.

⁹² *Současná arteterapie v České Republice a zahraničí I. díl*. Praha: PF UK, 2000, s. 20.

4.1 Na co se zaměřuje arteterapeut během metodického vedení

Aktuální vývoj jedince jsme schopni dešifrovat z jeho výtvarného projevu. Každé výtvarné dílo v sobě nese obsahy manifestní, které měl autor v úmyslu vyjádřit, na jejich pozadí ale můžeme nalézt také latentní obsah, jež může objasnit klientovu životní situaci. Ovlivněním rozpracovaného artefaktu do určité konečné podoby můžeme změnit klientův náhled na skutečnost nikoli interpretací, ale citlivými metodickými vstupy nesoucími latentní analytický obsah, s nímž klient rovněž latentně pracuje. Je potřeba najít optimální kompromis mezi autentickou výpovědí s jejím sebeúdrživým potenciálem a metodickými zásahy směřujícími k modelu „zdravé produkce“. Metodické připomínky se nejčastěji dotýkají proporčnosti figur, kompozice, obsazenosti zlatého středu, barevnosti ve smyslu použití doplňkových barev, poměru mezi kresbou a malbou, tvrdosti kontur a jejich kompenzace barvou. Důležitý je celkový dojem z obrázku – míra realističnosti a iluzivity, prolnutí abstraktního a konkrétního prvku, míra vyváženosti barev i předmětů, stability a konzistence obrázku, projev autenticity.⁹³

Metodická instruktáž se orientuje na trvalou změnu duševních funkcí klienta interakcí s jeho nevědomím. Důležitou charakteristikou výtvarného procesu je zpětnovazební působení artefaktu na jeho tvůrce. Ten se stává nejen projekcí vnitřního stavu, ale i působkem tento vnitřní stav ovlivňujícím. Arteterapeutické pokyny, jež mají dovést klienta k dokončenému, barevně i kompozičně harmonickému artefaktu jsou paralelou integrace osobnosti. „Spojení jednoty biologické, psychologické, sociální a spirituální do jednoho vyššího celku je základem duševního a tělesného zdraví.“⁹⁴ K dosažení této harmonie arteterapie uplatňuje výtvarné prostředky jako formu, barvu, strukturu, kompozici. Jakým způsobem si ukážeme v příštích odstavcích. Žádnou metodickou pomůcku sice nelze brát dogmaticky, o to více je však potřeba se zajímat o teorie terapeuticky zaměřené výtvarné výchovy, co a jak interpretovat z hlediska kolektivního konsenzu a korigovat získané teoretické poznatky subjektivním přisuzováním významů věcem konkrétním klientem. Musíme mít neustále na paměti, že při nevhodném zásahu můžeme způsobit více škody než užitku. Terapeut by měl být schopen reflektovat psychologické pozadí prožitkových aktivit, posoudit vhodnost daného programu pro konkrétního klienta, vytvořit mu přiměřeně bezpečné prostředí, citlivě

⁹³ Srov. PEROUT, E. Spojité nádobí výtvarné kultivace a metodiky v rožnovské arteterapii. *Arteterapie: děti*, 2004, roč. 5, č. 1, s. 29-31.

⁹⁴ ŠTEIGEROVÁ, M. Dětská kresba podporuje všestranný rozvoj. *Arteterapie: děti*, 2004, roč. 5, č. 1, s. 7.

a kompetentně reagovat na jeho situaci a být schopen poskytnout krizovou intervenci.⁹⁵ Necitlivé vnímání klientových prožitků může způsobit jeho bezradnost, úzkost, zablokování – pro interpretaci to platí dvojnásob. Neodborná terapie může svěřence dlouhodobě psychicky poškodit. Neprofesionální zásahy ze strany arteterapeuta lze eliminovat patřičným vzděláním, supervizí spojenou s vlastní hygienou duše, porozumění diagnóze klienta a jeho osobnosti. V bezpečném terapeutickém vztahu se klient dokáže lépe uvolnit a hovořit o svých potížích. Artefakt pomáhá k rychlejšímu vhledu do problému a nabízí nová témata ke konverzaci.⁹⁶

4.2 Ideál výtvarné formy

Na řadě je zmínit jednotlivé body, na co by se měla koncentrovat pozornost arteterapeuta. Protože praktickou část této diplomové práce jsem postavila na technice akvarelu, posuzovací hledisko metodických instrukcí omezím na práci s klasickou dvojrozměrnou čtvrtkou tvrdého bílého papíru. Jistě zajímavých výstupů bychom dosáhli experimenty s barevnými čtvrtkami, průsvitným nebo nějak strukturovaným papírem. Nabídky k arteterapeutickým činnostem by samozřejmě měly být co nejpestřejší, aby byl abreakční moment splnitelný u neméně diferenciované klientely. Ale je nesmírně jednoduché dojít k zavádějícím výsledkům, naopak velice těžké dospět k objektivním poznatkům, které by bylo možno jen minimálně zobecnit. Proto zde užívám standardní metody, jedinou techniku i téma. **Technika akvarelu** je v arteterapii nejužívanější. „Rozpíjené barvy a práce na mokřím podkladu přispívají ke spontánnosti výtvarného projevu, kdy zůstává zachována souvislost s prožitkem. Tento moment pozitivně ovlivňuje posun od ilustrativního či pouze dokumentačního výtvarného projevu, jehož podtextem je neprožitkový žurnalistický záznam. Při metodickém vedení je dobré pokusit se najít vhodný poměr mezi autentickou barevnou skvrnou a funkční grafickou linkou, která může kompozičně obrázek podpořit. Výsledkem by ale neměla být kolorovaná kresba, která by nepřekročila rámec naučeného a tudíž akceptovatelného pouze na kognitivní úrovni.“⁹⁷

⁹⁵ Srov. NEVŠÍMAL, P. Neverbální techniky v terapii závislých. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 28-30.

⁹⁶ Srov. SKŘIVANOVÁ, S. Hledání identity arteterapie. *Arteterapie: děti*, 2004, roč. 5, č. 1, s. 25-28.

⁹⁷ PEROUT, E. Spojité nádoby výtvarné kultivace a metodiky v rožnovské arteterapii. *Arteterapie: děti*, 2004, roč. 5, č. 1, s. 30-31.

4. 2.1 Formát artefaktu

Odpadne-li pro klienta volba materiálu a techniky, zcela nejprvnějším krokem při výtvarné činnosti je volba **formátu**. Obdélníková čtveřka umožňuje postavení výkresu na výšku nebo podélné postavení. Podélný formát je založen na horizontále, vzniká tak napětí mezi pravou a levou polovinou obrazu, která se stává rovinou dialogu (napětí mezi já a ty) či sledem událostí v časové posloupnosti (budoucnost kontra minulost). Formát na výšku je nesen vertikálou a zdůrazňuje napětí mezi horní a dolní polovinou, neboli rovinou vědomou a nevědomou, duchovní a materiální či jednoduše nebem a zemí.⁹⁸ Proto zvolení formátu na šířku vypovídá o větší míře stability autora, kdežto formát na výšku upozorňuje na větší aktuální labilitu, kdy osobnost je zcela zaměřena na zachování vlastní integrity a nemůže si dovolit komfort objektivních vztahů. Postavení formátu by se mělo spontánně v klientově tvorbě střídát. Pokud autor užívá rigidně stále týž formát, terapeut by měl nedirektivně nabídnout jeho otočení.

4.2.2 Kompoziční řešení díla

Dvojrzměrná plocha čtveřky je projekční rovinou všeho zobrazeného, v níž se autor (i arteterapeut) orientuje podle osového kříže, který je odvozen z postavení člověka s rozpřaženýma rukama v prostoru. Vše co je napravo od jeho svíslé osy se týká vlastní osoby, levá polovina protějšku, jenž může zastupovat rodina, partner i terapeut. Dolní zóna řeší provozní rovinu autora, kdežto horní polovina symbolizuje rovinu přání. V samém středu se pak odráží aktuální problém klienta. Obrazový prostor představuje model, půdorys lidského životního prostoru. Do systému mezi svíslou a vodorovnou osou musí být rovnovážně zakomponováno všechno, co má být ztvárněno uvnitř prostoru daného obrazem. V jazyce obrazů to znamená, že lidský životní prostor je určen zákonitostmi, jež musí být při jakémkoli životním uspořádání zachovány, nechce-li člověk zničit rovnováhu svého bytí v realitě. Jednotlivé prvky v celku obrazu k nám promlouvají právě svým specifickým

⁹⁸ Srov. RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 49-64.

rozložením v prostoru.⁹⁹ Lidská duše touží po harmonii a to i na obraze. Harmonií se nemyslí pouze statická centrální kompozice. Vyvážené **kompozice** můžeme dosáhnout rafinovanějším, mnohem dynamičtější způsobem. Už od dob antiky je za nejharmoničtější kompoziční řešení považován tzv. princip zlatého řezu. Jedná se o to, že plocha obrazu se dělí na dvě nestejně části, kde poměr větší části k menší je stejný jako poměr celé délky k části větší. Dojmu vyváženosti můžeme docílit také barvou, rozložením skupiny postav v prostoru.

4.2.3 Prostorové zobrazení

Rovnováha závisí na celkové integrovanosti obrázku, které můžeme docílit **perspektivním zobrazením**, jež zajišťuje ucelený pohled a již dříve zmiňovanou iluzi prostoru. Autor stojící mimo obraz „si volí zorný úhel který je pak rozhodující pro výstavbu obrazového jeviště. Jeho perspektiva proniká do obrazu a všechny obrazové linie se musejí sbíhat v tomto pevně stanoveném perspektivním úběžníku.“¹⁰⁰ Perspektiva jakožto psychologická výpovědní hodnota znamená, že člověk zaujme vědomě určité stanovisko vůči psychologické výpovědi, která má být zobrazena. Perspektiva je možností, jak poodstoupit od obsahu obrázku a připustit si jeho psychickou výpověď, která by při pohledu z přílišné blízkosti mohla být zdrcující. Třetí rozměr na plošném obraze umožňuje zobrazení určitého problému i s jeho pozadím, okolím a stínem.¹⁰¹ Maximální iluzivnosti dosáhneme kombinací lineární perspektivy, kdy iluzivnosti je dosaženo zkracováním vzdálenějších předmětů, a perspektivy vzdušné, kdy barevná intenzita a ostrost předmětů ustupuje zároveň s jednotlivými plány obrazu (popředí, střední část, pozadí). U toxikomanů není neobvyklá perspektiva významová, upřednostňovaná v období gotiky. V tomto případě předměty subjektivně nejdůležitější jsou na obrázku největší, prostor je konstruován podle psychického pořadí významu předmětů. Zde se nejedná o perspektivní zobrazení v pravém slova smyslu. Užívání významové perspektivy je naopak motivováno nerespektováním reality. V tvorbě závislých osobností není výjimkou ani sklápění do půdorysu neboli pohled z ptačí perspektivy. Proto by měl arteterapeut dohlížet na dodržování horizontu jako příměru vlastní životní perspektivy. Čím vyšší horizont, tím je nedostupnější jeho dosažení.

⁹⁹ Srov. RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 65-69.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 106.

¹⁰¹ Srov. tamtéž, s. 109-110.

4.2.4 Proporce artefaktu

K celku kompozice se vždy vztahuje také **proporčnost** prvků. Arteterapii sledujeme vzájemné poměry velikosti figur nebo předmětů, barev a tvarů a poměry uvnitř obrazové plochy – mezi pravou a levou stranou, výškou a hloubkou, atd. Důraz je kladen zvláště na proporce tělesného schématu – expresivní zvětšení či zmenšení postav, zdůraznění nebo vynechání některé části těla, zvláštní deformovanost, nepoměr hlavy ke zbytku těla. „Hlava s trupem tvoří dohromady čtyři osminy, tedy polovinu těla, nohy od pánevní oblasti tvoří druhou polovinu těla. Hrudník představuje dvojitou šířku hlavy, ruce trojitou, takže i šířka těla je osminásobkem šířky hlavy.“¹⁰² Jakékoli zkreslení je u spontánních kreseb možné vnímat jako nevědomé prožívání těla a sebe samého. V tělesném schématu orientačně přisuzujeme k oblasti hlavy duchovní významy, oblasti hrudníku citové a oblast pánve a nohou je spojována s pudovostí. Naše psyché má při své schopnosti seberegulace tendenci uvádět život do snesitelných proporcí, neproporčnost vyrovnávat, vytvářet k ní protiváhy.¹⁰³

4.2.5 Dynamika obrazu

Zvláštní místo v obrazovém vyjádření má také **pohyb**, jenž zásadně ovlivňuje konečné vyznění obrázku. Iluze pohybu může vznikat vedením čar, různými tvary, nasměrováním obrazových prvků, gesty figur, pohyblivými obrazovými motivy jako je vítr, voda apod. Energie pohybu na obraze může být plynulá nebo přerušovaná – plynulý tah je synonymem zacílenosti a švihů, jindy odproštěnosti od problémů či nedostatku citlivosti, zatímco tah tápavý vypovídá o velké senzibilitě a zároveň nejistotě, zábranách a citlivosti. Malování zcela bez kontur poukazuje na uvěznění v nevědomí a nedostatečnou schopnost ztvárnění. Ta je pro velkou část závislých osobností charakteristická. Ostatní tvoří skupinu zcela opačnou – typickou velkou kresebností a hranatým až geometrickým projevem.¹⁰⁴ Pohyb postav je v obrázcích toxikomanů vzácností, objeví-li se přece, jeho vyznění je opět strnulé. U této klientely můžeme nejčastěji pohyb očekávat ve formě roztáčejších se struktur, zaoblených a esovitých tvarů – ty však nejsou v tvorbě dobrým znamením. Pro arteterapeuta jsou tyto nevědomé víry výstrahou potencionální recidivy.

¹⁰² RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 139-141.

¹⁰³ Srov. tamtéž, s. 136-143.

¹⁰⁴ Srov. RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 83-88.

4.2.6 Barevnost artefaktu

Nakonec této statě se chci zmínit o **barevnosti** jako jednoho z hlavních interpretačních zdrojů poskytovaných technikou akvarelu. „Barvy mají v arteterapii psychologický, estetický a kulturní kontext. Je prokázán vliv barev a barevných kombinací na psychické a fyzické zdraví člověka.“¹⁰⁵ Řeč barev je součástí základní a velmi obsáhlé symboliky, s níž se setkáváme v nejrozmanitějších oblastech života. Výběru a použití barev nelze upřít psychologickou hodnotu. Barvy s sebou nesou emoční potenciál, a proto odmítá-li autor vyjadřovat se barvou, je to pro nás znamením, že se nechce zabývat svým prožíváním. A to jak ve vztahu k sobě, tak i k okolí. Nepřítomnost barvy v produkci klienta prozrazuje citovou prázdnotu, někdy asociální tendence. Ideální je, když subjekt ve své produkci obsáhne celou barevnou škálu. Měli bychom ho vést k tomu, aby užíval čisté odstíny barev a dbal na jejich komplementaritu. Kromě použití různé barevné palety musí být v arteterapii hodnocena také její intenzita, hustota, teplo a chlad barev. Teplé barvy budí dojem, že pronikají do popředí. Studené naopak evokují ustupování dozadu. Modrá barva v pozadí vnáší do obrazu určitý dojem hloubky. Dalším optickým efektem je vystupování tmavší barvy do popředí, kdežto světlejší tóny se jeví oku jako vzdálenější. Barevný účinek v tomto případě však závisí i na barevném pozadí – je-li pozadí černé (tmavé), tento efekt působí přesně opačně – tedy světlé odstíny jsou z pohledu diváka bližší.¹⁰⁶ Lidé používají barev dvěma způsoby. Buď napodobují věrně přírodu nebo se nechávají vést svým nevědomím. Výpověď obrazu může být umocněna kontrasty světlé a tmavé barvy imitující světlo a tmu (stín). Ideálně by všechny zmíněné barevné efekty měly být v produkci zapojeny, ale v případě artefaktů toxikomanů by se měl terapeut připravit, že nebude pochopen. Zvláště iluze světla a stínu je nad emočně kognitivní úroveň závislých a její vyžadování by mohlo být příliš zatěžující, demotivující, až frustrující.

V arteterapii jsou rozlišovány dva základní typy osobností – extroverti a introverti. Extroverti zpravidla používají velký počet barev, hlavně červenou, žlutou, oranžovou. Naproti tomu introverti se spokojí s malým počtem barev – průměrně s jednou až dvěma.¹⁰⁷ „Stabilní subjekt, který je dobře sociálně adaptován, používá zpravidla čtyři až šest barev. Během

¹⁰⁵ ŠICKOVÁ-FABRICE J. *Základy arteterapie*. Portál: Praha, 2002, str. 114.

¹⁰⁶ Srov. RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 89-92.

¹⁰⁷ Srov. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Portál: Praha, 2001, s. 36-38.

svého vývoje nebude tentýž subjekt používat stále tytéž barvy. Někdy třeba projde obdobím bez barev, nebo naopak obdobím velmi barevným. V interpretaci kresby nemá barva absolutní hodnotu, ale všeobecně vzato jasné, teplé barvy svědčí o vyrovnanosti, zatímco tmavé barvy ukazují na tendenci ke smutku, úzkosti, případně na odpor k někomu nebo něčemu. Bledé odstíny vyjadřují citovou nevyrovnanost nebo špatný zdravotní stav.¹⁰⁸ Při psychologické interpretaci výsledků je nutné přihlížet také k věku či pohlaví subjektu, jeho etnického původu apod.

4.3 Otázka smyslu terapie závislých osobností

Člověk je sociální bytostí závislou na vztazích k selfobjektům, významně determinovanou svým okolím. „Všetky psychické javy sú svojím obsahom výsledkom vzájomnej interakcie medzi vnútornými podmienkami a vonkajšími podmienkami, svojou formou potom ro^oznými stránkami odrážania tejto interakcie“¹⁰⁹ Musíme si uvědomit, že je téměř nemožné dosáhnout zcela harmonického postupu vývoje dítěte, abychom zajistili správnou funkci všech jeho složek osobnosti. Varujícím signálem je ale neschopnost adaptace v prostředí předpovídající potencionální odchylku od normy. Včasným rozpoznáním neschopnosti se přizpůsobit a účinným terapeutickým zásahem bychom mohli mnoha psychopatologickým projevům předejít. Selže-li prevence, náprava je mnohem obtížnější a dlouhodobá, přesto je možná.

Ve své praxi v protidrogové poradně se setkávám s lidmi, kteří se vlivem subjektivně záporně prožívaného vývoje ocitli pod nadvládou drogy, dostali do křížku s většinou společností, sáhli si také na vlastní dno a potřebují dostat šanci – resp. zakusit to, o co byli ve svém vývoji ochuzeni. Na jejich uzdravení má samozřejmě obrovský podíl systematická a komplexní spolupráce závislého, jeho rodiny a blízkého okolí se sumou odborníků od zdravotníků, pedagogů, k sociálním a dalším pracovníkům facilitujících resocializaci závislého. Často se však v rámci celkové terapie zapomíná na podmínku osobního rozhodnutí toxikomana skoncovat se závislostí, podmíněného změnou jeho psychického nastavení. Opomíjena je role struktury osobnosti disponované k závislostem jako překážka v léčbě, nepřekonatelná bez změny intrapsychického rozměru závislé osobnosti a uznání reality i jako prostoru pro vlastní duchovní existence. Behaviorální přeučení (ačkoli v terapii závislých má

¹⁰⁸ DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Portál: Praha, 2001, s. 38.

¹⁰⁹ Autorský kolektiv. *Dětská kresba v diagnostice a v léčbě*. Bratislava: Slovak Academic Press 1993, s. 95.

také svůj nesporný význam) je v prevenci relapsu nedostačující. Rozhodující úlohu v úspěšnosti léčby sehrává docílení integrace psychických struktur abstinujících klientů, poskytnutí jim nového náhledu na realitu a objevení souvislostí. „K pochopení smyslu děje dojde pochopením minulosti. Tím dochází i k uznání kategorie času.“¹¹⁰ Každá duševní porucha je spojena s patologickým prožíváním času. Žitý čas má tři dimenze: minulost, přítomnost a budoucnost – přičemž východiskem „zdravého“ prožívání času je přítomnost. Nalézání se v přítomnosti je základním předpokladem duševního zdraví. Terapie by se měla zaměřit na rozumové i smyslové poznávání skutečnosti, na bohatší vnímání sebe sama i okolí závislého a rehabilitaci jeho vztahovosti v objektivní realitě. Psychiatrické léčebny mají v počáteční fázi léčby řadu urgentnějších úkolů a náplň programu z nejrůznějších důvodů (včetně časových) neposkytuje dostatek prostoru pro individuální terapie zaměřené na přestrukturování osobnosti. Proto je absolvování pobytu v léčebně jen prvním krokem k uzdravení. Abstinenta by se měla dále ujmout síť dalších „nápravných“ zařízení – denní stacionáře, ambulantní doléčovací zařízení, nízkoprahové kluby, atd. Doléčovací centra mapují situaci klienta, poskytují či zprostředkovávají mu odbornou pomoc a soustřeďují se právě na prevenci recidivy také tím, že se zaměřují na dosud nezpracované aktuální psychické potíže klienta. Maximálního terapeutického účinku dosahují právě odkrýváním souvislostí mezi současnými problémy a kolizemi v dětství a emočně korektivní zkušeností.

Klienti, jak jsem je dosud měla možnost poznat, mají obrovské potíže se sdělováním čehokoli osobního a vyjadřováním emocí. Pakliže ale terapeut dokáže překonat tuto počáteční nechuť, odstartuje progresivní vývoj minimalizující možnost recidivy návykového chování, kterou je sice možné v jejím začátku zastavit, ale každá jednotlivá epizoda oslabuje rozhodnutí se závislostí bojovat nebo se přímo stává spouštěčem návykového chování. Recidivu je potřeba rychle zastavit, aby nedošlo ke komplikacím v různých oblastech života. Je třeba ji vhodně zpracovat a vyvodit z ní závěry do budoucna. Empatická reakce terapeuta zahrnuje oslabování nekonstruktivních pocitů viny a méněcennosti. Jeho priorita je pomoci psychologicky zvládnout případné komplikace působené recidivou. „Má-li člověk rozumět své životní situaci, má-li být trpělivý, odvážný, důvěřivý a schopný trpět, musí spatřovat ve všech událostech, kterými v životě prochází (a zejména v krizových fázích), smysl.“¹¹¹ Během terapie by si měl klient uvědomit, jaký význam sehrála v jeho životě závislost, jak by ho tato etapa života mohla obohatit, iniciovat budoucí změnu. Cesta vede přes změnu sebepojetí

¹¹⁰ KYZOUR, M. Proti proudu aneb fenomén závislosti z pohledu psychoanalyticky orientovaného arteterapeuta. *Arteterapie: Závislosti*, 2003, roč. 4, č. 4, s. 19.

¹¹¹ CZECH, J. *Psychoterapie a víra: základy duchovní psychoterapie*. Ostrava: JUPOS, 2003, s. 38.

klienta, cílenou rekonstrukci jeho sociálních vztahů a důvěry pošlapané z doby braní drog. „Jakmile člověk přijme cíl, se kterým se ztotožní a který se stane jeho nejvyšší hodnotou, dostává jeho psychický organismus potřebný podnět, který automaticky rozehrává koncentrovanou a cílevědomou hru vnitřních sil, které „samočinně“ odstraňují deficity a dílčí patologické jevy, jejichž odstraňování lidské zrání nutně vyžaduje.“¹¹² Arteterapie (myšlen její neinterpretativní proud) má výhodu oproti jiným druhům terapie, že některé z vytyčených cílů dosahuje jakoby mimoděk. Autor na plochu obrázku promítá své „vědomé i nevědomé konflikty, a tím je nevědomě ze sebe vymýtí a vynese na denní světlo. Jakmile se problémy přenesou na papír, dítě na ně může pohlédnout jinýma očima. Konflikty dostaly novou realitu existující mimo ně a již tím se oddramatizovaly.“¹¹³ Tvořivost jako důležitý aspekt bytí je protipólem destruktivity, proto je nanejvýš vhodné rozvíjet ji v závislých osobnostech. „Tvůrčí proces též pomáhá odvádět jeho účastníky od destruktivního chování a hraje významnou roli v překonávání jejich psychických obtíží.“¹¹⁴ Malování poskytuje prostor pro emoční vybití, je katalyzátorem afektů. Redukce destruktivity je přímo úměrná zvýšení míry integrace, která je skrytá za obsahem všech dílčích cílů.

5. Praxe v poradně drogových závislostí

Měla jsem možnost po tři roky jednou týdně docházet do poradny drogových závislostí na arteterapii, za účelem podílení se na metodickém vedení klientů. V poradně se scházeli drogově závislí jedinci včetně alkoholiků a menšina gamblerů. Skupina byla věkově rozmanitá, obecně by se dalo říci, že většina dospívajících měla problémy s drogou, dospělí klienti měli za sebou alkoholovou kariéru. Nejvíce mě zarážel velký počet toxikomanů velmi nízké věkové hranice. Počet docházejících klientů byl variabilní – od dvou do deseti. Obě čísla jsou spíše extrémy, nejčastější počet klientů by byl dán jejich průměrem. V poradně je v arteterapii zavedena pro svou maximalistickou výpovědní hodnotu technika akvarelu. Klienti mají během hodiny a půl zpracovat obrázek na zadané téma tak, aby byl dokončený. Protože závislí jedinci mají tendence vyjadřovat se abstraktně, jsou vedeni k figurálnímu zpracování obrázku nepostrádajícímu časoprostor. Arteterapeut by měl svými vstupy citlivě vyvažovat poměr mezi vlastní kreativitou klientů a „zdravou malbou“. Ve zdravém projevu musí být stavební prvky, barva i linie díla jednotně vedeny k základnímu cíli, musí být

¹¹² CZECH, J. *Psychoterapie a víra: základy duchovní psychoterapie*. Ostrava: JUPOS, 2003, s. 7.

¹¹³ DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Portál: Praha, 2001, s. 92.

¹¹⁴ CAMPBELLOVÁ, J. *Techniky arteterapie ve výchově, sociální práci a klinické praxi: skupinové výtvarné terapeutické činnosti pro děti i dospělé*. Praha: Portál, 1998, s.13.

v tomto smyslu intencionální. Využívána je celá barevná paleta, barevnost je čistá, harmonická (doplňková). Kompozice je perspektivně zobrazená, vyvážená a nesmí postrádat dominantu. Při práci s toxikomany je důležité (a zároveň nejtěžší) vybudovat si respekt klientů. Toho nedosáhneme autoritavním způsobem – proti němu se závislé osobnosti bouří a bojují tělem i duší. Naopak se vyplácí autentický projev, empatie, ale důslednost a samozřejmě pochvala. Nehodnotíme však kvalitu artefaktu, ale míru posunu, intrapsychické změny. Metodické vstupy musí reflektovat aktuální schopnosti klienta, kdy cílem je jeho zcela individuální vývoj, osobní růst. Z vlastní zkušenosti můžu konstatovat, že i zde platí rčení „trpělivost růže přináší“.

5.1 Potenciál teologie v psychoterapii

Úroveň výtvarného zpracování vypovídá nejen o emoční zralosti jeho autora, stupni rozvoje percepce, logiky, jemné motoriky a intelektu vůbec, ale může být ukazatelem duchovního růstu. „Umění má i funkci náboženskou, neboť výtvarné artefakty můžeme chápat jako způsob komunikace mezi člověkem a Bohem, ve které se odráží duchovní stránka našich životů.“¹¹⁵ Případnou námitku o dnešním odnáboženštění člověka se pokusím vyvrátit, dříve než vyvstane nedorozumění. Zmiňuji-li se o duchovním růstu člověka, nemám na mysli jeho realizaci v rámci nějaké konkrétní náboženské instituce. Operuji s náboženským myšlením, které je v nás zakotvené trvale, ať už se projevuje jakkoli. Při podrobném zkoumání této skutečnosti v moderní společnosti „zjistíme, že například rys všemohoucnosti, který naši otcové přisuzovali božským bytostem nelze obejít. My jsme ovšem božských bytostí zbaveni, a tak zjišťujeme, že ve skutečnosti chtě nechtě přisuzujeme všemohoucnost státu, vůdci, straně, nějakému vztahu, bližnímu nebo že se sami chováme, jako bychom byli všemohoucím Bohem, či že jsme obětmi nevyzpytatelných vnitřních sil, proti kterým jsou naše přání a snahy bezmocné.“¹¹⁶ Jung v tomto smyslu mluví o vzniku nevědomé náhražky Boha. Lidé věří tomu, čemu chtějí věřit, protože jim to nějakým způsobem pomáhá. „Druhá světová válka hodně napomohla průměrnému občanu uvědomit si strašlivou pomstu, která je vykonána na zemi, když lidský duch odstraní bohy z nebes a demony z podsvětí.“¹¹⁷ Proto je nesprávné komukoli bořit jeho víru, vždyť nevíme, co bychom tím mohli způsobit. Jedná-li se o víru patologickou (v našem případě víru v uzdravný potenciál a všemohoucnost drogy),

¹¹⁵ CAMPBELLOVÁ, J. *Techniky arteterapie ve výchově, sociální práci a klinické praxi: skupinové výtvarně terapeutické činnosti pro děti i dospělé*. Praha: Portál, 1998, s. 12.

¹¹⁶ WHITE, V. *Bůh a nevědomí: teologie versus psychologie*. Praha: Vyšehrad, 2003, s. 36.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 36.

východiskem může být pouze poskytnutí alternativy její náhrady, např. víry v prospěšnost mezilidských vztahů. Protože ke svému životu potřebujeme společenství, je potřeba si vzájemně porozumět, nahlížet do jednotlivých mikrosvětů individualit a najít kompromisní řešení soužití. Arteterapie může být prostředkem. „Proč má být umělecké dílo interpretačně nevyčerpatelné? Patrně proto, že svět, který se pro nás za pomoci uměleckého díla poodhaluje, musí být nekonečně otevřený pro jedinečnou existenci každého člověka, který do něj dokázal vstoupit.“¹¹⁸ Artefakt je prostředkem k poznání člověka, biblické příběhy nám umožňují poznání lidstva.

Připusťme si, že Bible je knihou, na jejímž poselství stojí i naše současná civilizace. V Bibli je zaznamenána veškerá zkušenost lidstva, i s proměnami náboženského myšlení. Bible původně vznikla jako záznam historie lidstva od stvoření světa a počátků náboženských zákonů národa Hebrejů, později nazývaných Izraelité nebo Židé. Hebrejové nikdy nebyli mocným národem a po celé generace museli bojovat o svou zemi i náboženství. Jedině ono jim umožnilo přežít tam, kde mocnější kultury zanikaly, a toto náboženství je jejich trvalou památkou. Na základech Židovského náboženství vyrostlo křesťanství, jež naplňovalo potřebu smyslu lidské existence. Proto stejně jako v minulosti lze i dnes Bibli užívat k psychotherapeutickým účelům – může posloužit jako zdroj poučení o člověku a jeho psychice. Biblické příběhy v sobě nesou duchovní, existenciální i psychologické obsahy. Zobecnění zkušeností lidí, kteří společně nad Biblí hledají uzdravení, může být praktickou inspirací pro všechny, kteří Bibli čtou a hledají spojitost mezi svým prožíváním, psychologickou teorií a křesťanskou tradicí. Psychologie se dosud k náboženství staví přinejmenším rezervovaně, stejně jako náboženství přistupuje k psychologii s jistými obavami, možná despektem. „I za cenu podporování konfliktu a schizofrenie se teoretická dichotomie mezi náboženstvím a praktickou psychoterapií zdá mnohým bázlivějším lidem výhodnější než rizika vpuštění psychoterapeuta do posvátného prostoru samotného náboženství nebo ještě bolestnější nebezpečí, že pastýř duší bude vylákán z bezpečí svého učebnicového vědění, aby konfrontoval skutečnosti lidské psyché u samého počátku (jak je nezbytné) se skutečnostmi vlastními. Víra, že duchovní a duševní poruchy jsou na sobě nezávislé, ušetří odborníkům na jejich léčbu spoustu problémů a nesprávné užití posvátné distinkce mezi „přirozeným“ a „nadpřirozeným“ jim poskytne obratnou racionalizaci, aby bylo toto pohodlí ospravedlněno.“¹¹⁹

¹¹⁸ SLAVÍK, J. *Umění zážitku, zážitek umění: teorie a praxe artefaktiky I.díl*. Praha: UK, 2001, s. 192.

¹¹⁹ WHITE, V. *Bůh a nevědomí: teologie versus psychologie*. Praha: Vyšehrad, 2003, s. 70, 71.

5.1.1. Téma stvoření člověka jako vrcholu stvoření světa

Prostupnost arteterapie mezi jednotlivými obory uhlazuje hrany také mezi psychoterapií a náboženstvím. Nezalekla se čerpat inspiraci ani v biblických tématech. Jedním z klasických témat, jež arteterapie využívá, je příběh prvních lidí, modelu partnerství - Adama a Evy. Téma Stvoření světa s jeho vrcholem stvoření prvního člověka, víc než je na první pohled patrné, rozkrývá zásadní problémy toxikomanů. Neřeší primárně jejich návykové chování, ale zpracovává problematiku, jež k němu mohla vést. Jaká psychologická témata jsou podtextem příběhu o Adamovi a Evě se dozvíme jeho stručným rozborem, jež budu posléze aplikovat na konkrétní artefakty. Uvědomuji si, že Písmo Sváté má mnoho rovin výkladu a snad žádná z jeho interpretací nemůže být uznána jako absolutní. Pojd'me si tedy ukázat, jak by příběh Stvoření a pádu člověka zřejmě chápala klasická psychoanalýza. Co na tom, že tento úvodní příběh Pentateuchu lehce odnáboženštíme – za to jej zase zprostředkujeme všem a zároveň jim ukážeme, že je stále aktuální a dotýká se nitra každého z nás. Výklad Bible nemá být hledáním jednou daného a jediného smyslu, ale spíše aktivním vkládáním nových rozličných významů, které jsou osobně pro člověka důležité. Biblická zpráva o stvoření prvních lidí je završující část poselství o vzniku země. Je vícevrstevným vyprávěním o stvoření člověka jako obrazu Boha ve světě. „Ve vztahu mezi Adamem a Evou vidí Písmo prvotní vzor manželství požadovaného od Boha, sounáležitosti muže a ženy, jejich vzájemné odkázanosti na sebe, rodičovství.“¹²⁰ Stvoření člověka následuje jeho prvotní hřích a vyhnání z ráje. „Pokud nechceme při výkladu tohoto příběhu klouzat pouze po povrchu, musíme přijmout, že kromě historické roviny, jež zachycuje události, které se kdysi a kdesi staly, obsahuje Bible i další textové vrstvy, které jsou nějakým způsobem o nás. Jde o roviny, v nichž se můžeme identifikovat s vystupujícími postavami a můžeme objevit určité pravdy, i kdyby se tyto příběhy nikdy neudály. Odborníci na religionistiku by hovořili o mytické rovině příběhů. A pak by nám vysvětlili, že rozdíl mezi historickou a mytickou rovinou je zhruba v tom, že historie „byla – a už není“, kdežto mýtus „nebyl – ale pořád je“.“¹²¹ Pád člověka se popisuje jako přestoupení Božího přikázání, a tak v zásadě jeho neposlušnost a pýchu. „Prvotní hřích označuje v katolické teologii většinou svobodné rozhodnutí prvních lidí k odvratu od Boha, jímž „Adam“ ztratil svatost, spravedlnost a nesmrtelnost.“¹²²

¹²⁰ RAHNER, K.; VORGRIMLER, H. *Teologický slovník*. Praha: Zvon, 1996, s. 87.

¹²¹ REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střechě: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s. 16.

¹²² RAHNER, K.; VORGRIMLER, H. *Teologický slovník*. Praha: Zvon, 1996, s. 274.

¹Nezchytralejší ze vsí polní zvěře, kterou Hospodin Bůh učinil, byl had. Řekl ženě: „Jakže, Bůh vám zakázal jíst ze všech stromů v zahradě?“ ²Žena hadovi odvětila: „Plody ze stromů v zahradě jíst smíme.“ ³Jen o plodech ze stromu, který je uprostřed zahrady, Bůh řekl: „Nejezte z něho, ani se ho nedotkněte, abyste nezemřeli.“ ⁴Had ženu ujišťoval: „Nikoli, nepropadnete smrti.“ ⁵Bůh však ví, že v den, kdy z něho pojedíte, otevřou se vám oči a budete jako Bůh znát dobré i zlé.“ ⁶Žena viděla, že je to strom s plody dobrými k jídlu, lákavý pro oči, strom slibující všemohoucnost. Vzala tedy z jeho plodů a jedla, dala také svému muži, který byl s ní, a on též jedl. ⁷Oběma se otevřely oči: poznali, že jsou naří. Spletli tedy fíkové listy a přepásali se jimi.¹²³

Příběh pokračuje potrestáním člověka jeho vyhnáním z ráje a prokletím svůdce. Je zřejmé, že v příběhu nejde jen o Adama. Adam je prototypem člověka, a tak v částech jeho výpovědi můžeme odkrývat věci, jež se týkají každého z nás. Každý člověk přirozeně touží po blaženosti. Žádostivost pak lidi pobízí aby nacházeli bezprostřední a okamžité uspokojení. Patologickou se stává až okolnost, že člověk své žádostivosti nedokáže čelit, stává se otrokem vnějších věcí a zůstává na nich bezvýhradně závislý. Prohřešuje se tak proti své přirozené schopnosti sebeovládání a šlape po své sebeúctě i úctě druhých tím, že si počíná jako otrok.¹²⁴ Žádostivost je ztotožňována se souhrnem pudů definovaných v teologickém slovníku jako přitahování člověka konečným dobrem. Pud předchází svobodnému osobnímu rozhodnutí a je jeho nezbytným předpokladem. Ráj je pak považován místem existence prvních lidí, kde člověk vynikal svobodou ve vztahu k žádostivosti, před jeho prvním hříchem.¹²⁵ „Lidské bytí se velmi hlubokým způsobem vyznačuje tím, že člověk v ubohosti svých instinktů, při svém nedostatku pevné danosti způsobené pudovými funkcemi sám sebe chápe jako svobodného, ale zároveň ve své svobodě, v níž spočívá jeho lidskost, ohroženého.“¹²⁶ Každý člověk zažívá v hloubi své duše sebe sama jako někoho nedostačujícího. Jako někoho, kdo může být pro svoji slabost či hříšnost odmítnut, opuštěn, případně zničen. Tento pocit je jedním z nejmocnějších zdrojů lidské úzkosti, která nám brání, abychom chovali k ostatním spontánní city. Z pocitu bezvýznamnosti vyplývá úzkost a strach, že člověk nebude přijat. Proto se snaží vytěsnit ostatní ze svého vnitřního života a emocionálně se od nich distancovat.¹²⁷

¹²³ Bible: Písmo Sváté Starého a Nového Zákona (ekumenický překlad). Gn (3, 1-7). Praha: 1985.

¹²⁴ Srov. MOKREJŠ, A. *Filosofie a život – život a umění*. Praha: FILOSOFIA, 1995, s. 253-258.

¹²⁵ Srov. RAHNER, K.; VORGRIMLER, H. *Teologický slovník*. Praha: Zvon, 1996, s. 286-322.

¹²⁶ GADAMER, H. G. *Aktualita krásného: umění jako hra, symbol a slavnost*. Praha: Triáda, 2003, s. 53.

5.1.2 Psychologické obsahy biblického příběhu o Adamovi a Evě

Starozákonní příběh pádu člověka a jeho vyhnání z ráje líčí Boha jako trestajícího otce a vzbuzuje pocit viny a úzkost. Teprve Kristus v Novém Zákoně odvrací morálku strachu z Otce a učí lidi, že pravý vztah k Bohu je láska. Tento přerod od bázlivé závislosti na Bohu-Otci lze psychologicky chápat jako obraz cesty od nesamostatně-úzkostného vztahu k autoritě k činorodé lásce.¹²⁸ Poselství o Stvoření a pádu člověka je „příběh, který je psán řečí vysoce metaforickou a je přesycen množstvím obrazů a hlubinných motivů. I když v lidovém podání je často vnímán jako obraz sexuálního hříchu, při pozornějším pohledu je zřejmé, že psychologickým středobodem vyprávění není sexualita, ale emancipace a vzpoura.“¹²⁹ Zde se rozkrývá první téma použitelné v terapii. Nevědomá zaměnitelnost Boha-Otce s vlastním otcem či jinou autoritou, nám umožňuje psychologicky zpracovat nedostatek respektu toxikomanů k autoritám. „Někteří psychoanalytici interpretují touhu člověka po vzpouře narcisticky jako touhu postavit své já do středu všeho dění a uchvátit pro sebe božské atributy. Téma emancipace však není jednoznačné. V dospívání se osamostatnění jeví jako pozitivní vývojový proces a vzpoura proti rodičovským autoritám není v zásadě ničím špatným. Dá se přesně rozlišit hranice mezi prospěšnou emancipací a destruktivním bořením všech limitů?“¹³⁰ Riziko destruktivity je v tomto věku víc než zřejmé. Jejím důsledkem pak není nic jiného než osamělost a nemožnost vstoupit do mezilidské blízkosti. A tehdy dostává droga svoji příležitost.

Již jsem předeslala, jak se v příběhu Adama a Evy odráží pocit viny a úzkosti. Úzkost je vyvolávána jednak vědomím vlastní nesamostatnosti člověka a jeho závislosti na okolí, jednak destruktivitou a pocitu vlastního provinění, za nějž může být odsouzen k pohrdání okolím, na němž je závislý. Pocit viny je v příběhu o stvoření spojován s přestoupením Božího zákazu. Transformováno do roviny problémů závislých osob - nerespektováním autority. Tento pocit viny je významným desintegračním prvkem osobnosti, stávající se tak více náchylnou k vyhledání drogy utišující úzkost. Ukážeme si později, jak se dá úzkost v artefaktech rozpoznat a podprahově naučit zvládat. „Jako všechny symboly, které v sobě zahrnují to, co by se jinak beznadějně rozpadlo, jsou obrazy znamenými směřujícími proti

¹²⁷ Srov. REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s. 17-18.

¹²⁸ ŠIROKÝ, H. *Meze a obzory psychoanalýzy*. Praha: Triton, 2001, s. 453-454.

¹²⁹ REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s. 131.

chaosu, proti ztrátě smyslu, a - emocionálně viděno - proti úzkosti.“¹³¹ Ztráta smyslu je u závislých klientů na denním pořádku. Hrozí její rozvinutí se natolik, že bezvýchodnost situace vyústí v sebevraždu. Jsou to opět pocity viny v symbióze s destruktivním chováním, které stojí za sebevražednými myšlenkami. S drogovou kariérou bývají často spojeny různé zážitky blízké smrti. Někteří toxikomané mají zkušenost vlastní, jiní narazili na otázku ohrožení života nebo dokonce smrt v rámci své drogové party. Není to pouze otázka předávkování, ale i další nebezpečné situace, jimž se toxikoman vystavuje. Pakliže se zážitky blízké smrti vhodně zpracují, je naděje, že napomohou zvládat bažení po dalším užití drogy. Příběh stvoření člověka je tím nejtransparentnějším tématem otázky smyslu lidské existence. Poselství v něm obsažené má moc korigovat postoj závislého k životu ve chvílích absolutní beznaděje a ztráty smyslu. „Mýty mají tuhý kořínek, tím spíše, jsou-li sugestivní, a pak zvláště v temných hrozivých hodinách mezi ukřižováním a vzkříšením.“¹³² Z jejich kořenů může vyrůst nová naděje a cesta ke svobodě. Příběh Adama a Evy ukazuje na rozdíl mezi pravou svobodou a její iluzí. Je modelem touhy lidí, kteří chtějí být jako Bůh a chtějí si dělat, co chtějí. Touží po maximálním právu uznání na svobodu, mezitím se o ni zcela připraví. Člověk, který v počátcích považoval užívání drogy za projev emancipace a osobní svobody, postupně svobodu ztrácel, až se stal závislým, nesvobodným, nemocným a někdy i lidskou troskou. Biblický námět pádu člověka nás učí přijmout odpovědnost za své činy a vzít nápravu do svých rukou a tím motivuje k vymanění se ze závislosti.

Jak jsem už naznačila, příběh o Adamovi a Evě se svými bočními liniemi dotýká také otázky sexuality a studu. Stud je považován jako forma strachu z odmítnutí a signalizuje míru ohrožení, pokud se v přiblížování druhým lidem otevíráme nad bezpečnou hranici své intimity. Může ukazovat také na míru identifikace se svým tělem a svou sociální rolí, případně sexuální orientaci.¹³³ Stud je ve výtvarných artefaktech vyjadřován tendencí zakrývat pohlavní orgány. Téma vybízející ke zpracování nahých postav nám pomůže zjistit postoj autora ke svému tělu i lidskému tělu obecně. V praxi většinou narážíme na problematický vztah k vlastnímu tělu, dlouhodobě „umrtvovanému“ aplikací drog. Téma Adama a Evy je prototypem vztahu muže a ženy obecně a ukazuje nám prognózu konkrétních

¹³⁰ REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s.131.

¹³¹ RIEDEL, I. *Obrázky v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002, s. 18.

¹³² WHITE, V. *Bůh a nevědomí: teologie versus psychologie*. Praha: Vyšehrad, 2003, s. 27.

¹³³ Srov. REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s. 137.

vztahů do budoucna. Můžeme sledovat, zda je vztah autorem vnímám subjektivně pozitivně nebo negativně, jak je rozvinutý. Dominance jednoho z partnerů se projevuje v tom, kdo trhá jablko. Pro zmapování oblasti sexuality klienta je důležitá přítomnost hada. Symbol hada vyjadřuje skrytá pudová přání, jeho výtvarné zpracování určuje jakou míru viny nese na pádu člověka. Had představuje míru odblokování sexuálních zábran, možnost sexuálního uspokojování bez nutnosti vztahu. Arteterapeut vyhodnocuje kolik místa had zabere, jak se kroučí, sleduje jeho barevnost, aktivitu a všechny zvláštní odchylky od celkového zpracování obrázku (rozmazání či vykreslení hada, přeškrtnání, nedokončení, atd.). Důležitá je kompozice postav, paralelní zobrazení Adama a Evy se často vyskytuje právě u mladých lidí a znamená, že postavy nejsou ve vzájemném kontaktu. Terapeut sleduje věk postav a opět jejich výrazné znaky jako přetažení, rozmazání nebo přílišné propracování, neproporčnost až deformace, atd. Hodnocení zahrnuje celkovou barevnost postav – zdravá, překrvená, bledá nebo patologická špinavost barev. Objeví-li se na obrázku nějaká další postava (např. Bůh nebo anděl), je to signál upozorňující na problém. Tyto postavy vyjadřují iniciativu proti pocitu viny, přistižení při něčem nebo míchání dalších osob do záležitostí páru. Případné konflikty se dají odpozorovat z toho, jak se na sebe tváří.

5.2 Práce s obsahem artefaktů

„Existují vrstvy lidského vědomí, které jsou lépe dostupné přes umění, prostřednictvím silného emotivního zážitku než přes racionalitu.“¹³⁴ Neverbální sdělení otvírají větší prostor pro komunikaci, protože obsahy těchto sdělení jsou hůře kontrolovány a manipulovány. Ve výtvarných dílech nalézáme „cosi, co nelze opsat prostými slovy ani exaktními pojmy vědy a co bývá vyjádřeno a naznačeno v nepřesných formulacích, jež mluví o citové hloubce nebo atmosféře obrazu, o náladě, rytmu či psychologii díla nebo jež nepokrytě přiznávají obrazu jeho tajemství, záhadnost,...“¹³⁵ Žádná interpretace obrazu se nemůže obejít bez korekce ze strany klienta. Interpretace proto probíhá formou zacílených otázek na klienta. Je možné zamýšlet se nad tvorbou klientů i bez jejich přítomnosti, ale bez jejich vyjádření je potřeba brát vnořující se obsahy artefaktů velmi rezervovaně. Arteterapeut své stanovisko nemůže pokládat za definitivní, protože se nejedná o interpretaci v pravém slova smyslu. Jeho

¹³⁴ ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002., s. 16, 17.

¹³⁵ PONDĚLÍČEK, I. *Fantaskní umění, jeho vývoj a souvislosti*. Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1964, s. 125.

hypotézy si musí zachovat charakter otázek, které pokládá sám sobě, a může si je ověřovat v průběhu terapie. V arteterapeutickém postupu opět nacházím paralelu s biblickým výkladem. Hlavním poselstvím příběhu o stvoření člověka je také otázka. Nikoli deklarace pravdy. Teologické, morální, psychologické poznatky přicházejí a zase odcházejí. Co zůstává, jsou otázky. Jakmile je objevena odpověď na otázku, změnou smýšlení dochází také ke změně patologických vzorců chování, ke zlepšení vztahů k lidem a následně ke zlepšení psychického fungování člověka. Bible je vnímána jako zrcadlo lidského nitra, jako materiál pro subjektivní projekční zpracování. „Každý člověk má své vlastní specifické předporozumění. Tím se myslí osobní způsob vnímání a zažívání sebe samého a světa, jenž vychází z životní zkušenosti každého z nás. Právě na toto předporozumění se zaměřuje terapeut, který je třídí, zpracovává metodami analytické práce – hlubinně analyticky a existenciálně analyticky.“¹³⁶ Bible nám vykládá, co se stalo tak, aby to pro nás mělo uzdravující význam. „Průběh výkladu textu má být analogický výkladu snů, v němž se umění interpretace zaměřuje na dvě roviny. Při první vystupuje příběh jako metafora životní situace, v níž se člověk nachází (objektivní pohled), při druhé vystupuje příběh jako metafora intrapsychického stavu člověka (subjektivní pohled).“¹³⁷ Existenciálně analytický přístup navíc vyzdvihuje psychoterapeutickou úlohu naplnění smyslu jako mohutné síly pomáhající člověku při překonávání bolestí a těžkostí svého života. Proto hledá v biblické látce analogie mezi tam-a-tehdy a zde-a-nyní života každého čtenáře.¹³⁸ Jinými slovy pomáhá zakoušet časoprostor, tolik potřebný v terapii závislých. Konkrétní téma stvoření a pádu člověka má další psychologický význam šitý na míru závislým osobnostem. Nastolená otázka dobra a zla a jeho poznávání pomáhá lidem vyjít z chaosu jejich života. Toxikoman „tím, co dělá, rozhoduje o sobě, nikoli však o světě nebo o bohu. Člověk nemůže a nesmí soudit ani boha ani svět, nýbrž jen sám sebe, a soudí se nikoli tím, co prohlašuje, nýbrž co činí.“¹³⁹ „Stálý řád skutečného světa je základní zkušeností života.“¹⁴⁰ Příklad Adama a Evy varuje toxikomany před jeho porušováním a navazuje tak také na behaviorální terapii praktikovanou v léčebnách, apelujících na dodržování řádu ústavního i denního režimu jednotlivců.

¹³⁶ REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004, s. 20.

¹³⁷ Tamtéž, s.21.

¹³⁸ Srov.tamtéž, s. 18-21.

¹³⁹ MOKREJŠ, A. *Filosofie a život – život a umění*. Praha: FILOSOFIA, 1995, s. 325.

¹⁴⁰ SLAVÍK, J.: *Umění zážitku, zážitek umění – teorie a praxe artefiletiky*. Praha: PF UK. 2001, s. 67

5.2.1 Symbolická řeč obrazů

Arteterapie přirozeným způsobem harmonizuje fungování provozní roviny a duchovní roviny klientů. Komunikuje s jejich nevědomím za účelem indikace potenciální patologie a dosažení intrapsychické změny klienta. Metodické vstupy ve výtvarném procesu směřují k přepólování jeho negativních tendencí jak abreakcí, tak podprahovou rekonstrukcí ega. Zřejmě přemýšlíte, jak probíhá podprahový rozhovor mezi terapeutem a klientem. Jazyk uměleckého projevu je jazykem symbolickým. „Co znamená *symbol*? Především je to technické slovo řeckého jazyka a znamená upomínací střepe. Hostitel dá svému hostu střepe zvaný „*tessera hospitalis*“, to znamená že rozlomí střepe, ponechá jednu půlku u sebe a druhou dá hostu, aby až za třicet nebo padesát let hostův potomek opět zavítá do domu, bylo možno se navzájem poznat tak, že střepe dohromady dají celek. Antický pas: to je původní technický smysl symbolu. Je to něco, podle čeho lze někoho poznat jako starého známého.“¹⁴¹ Výtvarné umění využívá symbolických forem k interpretaci světa. Arteterapie navazuje na jeho poznatky a transponuje je na oblast psychiky. „Pod pojmem „symbolika kresby“ se rozumí vztahy, které lze vysledovat mezi určitým druhem obrázků a určitými typy osobnosti.“¹⁴². Objevováním symbolů a odkrýváním jejich manifestních i latentních významů docílíme znovurozpoznání něčeho, co je nám známo, přičemž ve „znovurozpoznání je vždy to, že rozpoznání je teď vlastnější, než jakého jsme byli schopni v lapenosti okamžikem prvního setkání.“¹⁴³ Stěžejní symboly tématu Adama a Evy jsou všeobecně velmi známé. To ale neznamená, že je jasný i jejich možný psychologický význam. Nabízené interpretace „naznačují spíše určitý způsob uvažování, než reálné vodítko. Navíc je třeba zdůraznit, že analytické úvahy nemohou být syceny jen jedním, izolovaným postřehem, ale jednotlivé rysy je třeba vzájemně konfrontovat.“¹⁴⁴ Proto znovu upozorňuji na riziko dogmatického výkladu nerespektující celkový kontext artefaktu. V každém z artefaktů můžeme být na první pohled upoutáni jakýmkoli symbolem, ale protože se jedná o téma primárně orientované na člověka, začnu u (podotýkám hypotetického) výkladu symboliky v postavě. Budu se přitom opírat o výklad symbolů Roseline Davido v knize *Kresba jako nástroj poznání dítěte*, jež se mi osvědčil i v praxi.

¹⁴¹ GADAMER, H. G. *Aktualita krásného: umění jako hra, symbol a slavnost*. Praha: Triáda, 2003., s. 37.

¹⁴² DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál, 2001., s. 35.

¹⁴³ GADAMER, H. G. *Aktualita krásného: umění jako hra, symbol a slavnost*. Praha: Triáda, 2003, s.54.

5.2.1.1 Symbolika v postavě

Můžeme si být téměř jisti, že pokud autor maluje jednu postavu, promítá do ní celé své já - jinak řečeno kreslí sám sebe. Zadané téma Adama a Evy pak (až na výjimky) předpokládá obsazení partnera do druhé osoby. Rozhodující je vždy celkový dojem postav, až pak se zaměříme na detaily. Základní informací pro terapeuta je proporčnost postav, vynechané nebo naopak nadbytečné prvky, jakákoli rozpitá část těla. Toto místo na těle postavy nás může odkazovat na její komplex nebo na probíhající nemoc. Velikost identifikační postavy může naznačit její sebevědomí, v případě druhé postavy se jedná zřejmě o sebevědomí jí přisuzované autorem obrázku. „Kontura kresby je jakousi bariérou mezi postavou a jejím okolím.“¹⁴⁵ Interpretačně významná je samozřejmě barevnost postav. Překrvená barevnost může znamenat vztek, růžová barva pleti odkazuje na pocit viny, infantilitu nebo symptom. Jeli postava mrtvolně bledá, nejspíš půjde o osobu emočně nekontaktnou, příp. již doopravdy zemřelou.¹⁴⁶ Důležité je poznamenat, že cokoliv, co na obrázku neladí s autorem, bývá formou kompenzace toho určitého problému.

I. Hlava

Za pozornost stojí také zobrazení hlavy postavy. U dětí bývá hlava zpravidla nadimenzovaná a je to normální jev. Ale u starších jsou velké hlavy patologickým příznakem. Je-li hlava i v dospělém věku větší vzhledem k tělu, půjde zřejmě o racionální typ osobnosti. Naopak u dětí bychom se měli pozastavit nad hlavami nepřiměřeně malými. Často se s nimi setkáváme na obrázcích dětí depresivních a těch, které mají sklon nepřikládat důležitost vlastní osobě a trpí pocitem méněcennosti.

Tvář

„Obličej je důležitý prvek postavy, prvek, který ji „polidšťuje“.“¹⁴⁷ Tvář je displejem našeho nitra. Výraz tváře odráží náladu, kterou dané osobě připisuje autor jako dominantní nebo zrovna aktuální. Různě karikované obličejové tváře malují zneužívané děti, u toxikomanů se mohou objevovat smajlíky z LSD. Barva pleti vypovídá jak o zdraví, tak o momentálních

¹⁴⁴ NOVÁK, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004, s. 13.

¹⁴⁵ NOVÁK, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004, s. 11.

¹⁴⁶ Srov. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál, 2001, s. 53.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 54.

pocitech člověka jako je stud, vztek, atd. Hranatou hlavu můžeme považovat za asketickou, má-li navíc vystouplé lícní kosti, naznačuje to tvrdost a sveřepest. Kulatá hlava je spojována s pyknickým typem osobnosti. Tvář také mnohé napovídá prostřednictvím prvků, které k ní náleží.

Nos

Nos je ekvivalent intuice, ale i falického symbolu. Velký nos je metaforou sebejistoty, zdeformovaný je v případě, že se vyskytují sexuální problémy. Zdůrazněné nosní dírky mohou upozorňovat na touhu získat větší prostor pro sebe, ale mohou znamenat i přezíravost a smyslnost.

Oči

„Oči jako „zrcadlo duše“ výmluvně vypovídají o subjektu i o jeho vidění světa. K očím se vážou četné symboly, od magické moci „uhranutí“ až po pohled hypnotizéra. Oči nás však také chrání, protože nás upozorňují na nebezpečí. Očima okouzlujeme, svádíme...“¹⁴⁸ Obecně oči vypovídají o kontaktu. Ideální je, když se postavy dívají na sebe. Pokud se postavy z obrázku dívají ven na diváka, autor tak demonstruje pohodu. Velké oči znamenají zvýšenou citlivost. Jsou - li navíc u očí zvýrazněné řasy, máme co dělat s koketou, v horším případě hysterickou osobností. Zavřené oči kreslívalí lidé, kteří něco nechtějí vidět. Velké zorničky dávají najevo sympatii, malé malují lidé pichlaví či nadměrně kontrolující. Pichlavé zorničky vidáme u autorů závislých na drogách.

Obočí a řasy

Pokud je v obličeji zvýrazněno obočí a řasy, můžeme uvažovat o teatrální osobnosti, případné koketerii nebo hysterii.

Uši

Uši vynikající svou velikostí naznačují touhu po věděni. Může se jednat až o nutkavé naslouchání buďto vlivem deprivace (málo podnětů) nebo lehké paranoie. Pokud uši zcela chybí a nejedná se o autora špatně slyšícího, můžeme opět přemýšlet o tom, že dotyčný nechce něco slyšet.

¹⁴⁸ DAVIDO R.: *Kresba jako nástroj poznání dítěte, z pohledu psychologie*. Portál: Praha, 2001, s. 54.

Ústa

Ústa symbolizují řeč (prostředek komunikace), potravu a i ženský pohlavní orgán a intimní kontakt vůbec. Jako symbol přijímání potravy se vážou k matce, protože matka dítě krmí. Otevřená zubící se ústa paradoxně naznačují agresivitu. Široký úsměv bez zubů je brán jako neupřímný úsměv. Zavřená ústa s pevně sevřenými rty prozrazují určité napětí. Koutky dolů symbolizují možnou tenzi až destruktivitu. Silné rty se vyskytují u smyslně založených osob. Je-li na obrázku znázorněn také jazyk, naznačuje to nevyřešené sexuální problémy. Také autor, který na ústa zcela zapomene patrně bude mít sexuální problémy nebo problémy ve vztazích. Postavy bez úst jsou ale typické i pro ty, kteří postrádají vlídnou a láskyplnou komunikaci.

Brada

Brada zdůrazňuje mužnost zobrazené postavy. Vysunuté brady malují spíše průrazní, energičtí až tvrdí lidé, malá brada vypovídá o opaku. Zde se může jednat až o komplex. Pokud je brada porostlá vousy, je pravděpodobné, že autor něco maskuje (nejsou vyloučeny ani úchylinky). Pěstěný knírek může být odrazem hýčkaného ega.

Vlasy

Vlasy obvykle představují sexuální atribut a odrážejí míru volnosti člověka. Z délky vlasů můžeme usuzovat na sílu, vitalitu a emoční prožívání postavy. Většinou platí, že čím delší vlasy, tím větší je emoční prožívání postav. U osob s narcistními sklony bývají vlasy načesané a kudrnaté. Blond vlasy budí zdání něhy, submisivní chování, zrzavé vlasy tendence k radikální změně, hysterii, černé vlasy umocňují sexuální atributy.

II. Tělo

Tenzní pocity vůči konkrétní osobě bývají znázorněny jejím šrafováním. Vynechané či naopak zdůrazněné nebo disproporčně deformované partie indikují problém související s touto částí těla.

Krk

Krk propojuje racionalitu s emocemi. Jelikož jsou v krku umístěny hlasivky, souvisí i tato část těla s komunikací. Tenký krk nás směřuje k úvahám o zhoršené komunikační schopnosti či pocitu stísněného prostoru pro komunikaci. Je-li navíc krk hodně dlouhý může se jednat o slabost hraničící s nemocí (neurasteničnost). Tlustý krk malují osoby zemité, se sklonem k agresi. Zdůrazněný ohryzek je zdůrazněním mužnosti.

Ramena

Dalším prvkem jsou ramena. Od postavy se širokými rameny můžeme očekávat ochranu, ale i určitou tvrdost, úzké v ramenou většinou bývají osoby submisivní. Zvednutá ramena mohou znamenat odhodlání postavy naložit si na záda těžký úkol i odhodlání k boji.

Paže

Budeme-li postupovat od shora dále, musíme zmínit také význam paží. „Paže poněkud odtahované od těla jsou příznakem sociability. Ochablé paže těsně přitahované k tělu obvykle vyjadřují pocit prohry.“¹⁴⁹ Doširoka rozpažené postavy bývají signálem seriálového zážitku (jde o opakující se traumatizující zážitek spojený se sexualitou).

Ruce

Ruce jsou opět o komunikaci, akci, až o manipulaci. Dobře vyznačené ruce vyjadřují sociabilitu. Někdy ruce zcela chybí (jsou v kapsách nebo jsou zmrzačené). Bývá to tehdy, když má dítě problémy sexuální (masturbace) nebo sociální (delikventní). Jejich vynechání bývá interpretováno jako důsledek pocitů viny. Ruce překřížené přes trup naznačují tendenci k odstupu a obraně. Chybějí-li dlaním prsty, autor zřejmě nechce přijmout zodpovědnost a je zvyklý delegovat své rozhodování na jiné. Dlouhoprsté postavy bývají schopní organizátoři, ale na druhou stranu chtějí všechno získat. Ruce zaťaté v pěst jsou výrazem agrese.

Hrud'

Hrud' není ničím jiným než zdůrazněním mužnosti a ženskosti. Ženská prsa zdůrazňují vztah mezi matkou a dítětem.

¹⁴⁹ DAVIDO, R.: *Kresba jako nástroj poznání dítěte z pohledu psychologie*, Portál, Praha 2001, s. 55.

Nohy

Způsob, jakým jsou namalovány nohy postavy, vypovídá o míře stability autora v souvislosti s jeho sebejistotou. Kromě stability je možné posuzovat i možnost mobility. U křehkých a depresivních subjektů bývají nohy ohnuté.¹⁵⁰

5.2.1.2 Symbolika stromu

Tento symbol má své významné místo nejen v arteterapii, ale zabývá se jím mnohem širší skupina psychologů a psychoterapeutů, která tento symbol pečlivě zkoumala a vytvořila tak dnes velmi rozšířené testy osobnosti – tzv. *Baumtesty*. Strom je výraz osobnosti a zobrazuje život autora. Je třeba si všímat celkového vzhledu - zda strom na první pohled působí jako pichlavé koště nebo je zdravý a plodný. „Je také nutné zabývat se důkladně strukturou stromu, který se skládá ze dvou částí – stabilní části (kořenů, kmene, větví) a dekorativních prvků (listů, plodů a okolí). Kmen představuje stabilní já jedince. Větve vyjadřují, jak subjekt dokáže uplatnit svou osobnost ve vztahu k okolí. Dostředivý nebo odstředivý směr naznačuje introverzi nebo extraverzi subjektu.“¹⁵¹ Vrchní část stromu je spojována s vědomím, s intelektuální a duchovní oblastí života, kdežto spodní část představuje nevědomí, pudy, erotický život. „Levá část je introverze, minulost, egoismus, pouto k matce; pravá strana je extraverze, pokrok, altruismus, pouto k otci.“¹⁵² Naši pozornost by měla upoutat velikost koruny, vrásčitost kmene, případně příliš odhalené kořeny. Strom široký dole nás upozorňuje na materiálně založeného autora, směřuje-li však strom převážně nahoru, autor bude založený duchovně a mysticky.

Na obrázku pozorujeme také větve stromů. Obtěžkané větve mohou být výrazem velké životní zátěže autora, dutiny ve stromu často znamenají úrazy nebo se může jednat o psychická traumata. „Každé poškození kmene nebo větví je známkou nějakého traumatu v minulosti. Čím výš na kmene se nalézá, tím kratší doba od něj uplynula.“¹⁵³ Jestliže autor nakreslil strom s ovocem, zaměříme se pak na to, jak jsou plody velké a zralé. Rozhodně varovným signálem je plod nahnilý nebo červivý. Jablko je v psychoanalýze spojováno

¹⁵⁰ Srov. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál, 2001, s. 53-55.

¹⁵¹ Tamtéž, s.42.

¹⁵² Tamtéž, s. 42.

¹⁵³ Tamtéž, s. 42

s poznáním, pokušením a sexualitou. Hovor o namalovaném jablku tak může nahradit rozhovor o pohlavnosti, který by byl autorovi pravděpodobně nepříjemný. Další symboly, případně podrobnější analýzu již zmíněných symbolů provedu až v návaznosti na konkrétní obrázky.

5.3 Projevy osobnostních rysů toxikomanů ve výtvarné tvorbě

Obrazová příloha diplomové práce obsahuje 11 akvarelů vytvořených v poradně drogových závislostí, kde jsem docházela na praxi. Záměrně neuvádím konkrétní zařízení, předně abych uchránila anonymitu klientů, za druhé výsledné výstupy této práce nejsou ničím závislé na místě konání arteterapie. Klienti mají v malování víceméně volnou ruku, do práce jim zasahuji minimálně, abych příliš neovlivnila jejich autentický projev. Přesto během malování dostávají určitá doporučení, většinou ve formě otevřených otázek či nabídek, co by obrázek vylepšilo, než formou direktivních instrukcí. K přímé radě (příp. vlastnoručnímu zásahu štětcem) se uchyluji v případě, když je klient bezradný a má zájem o mou pomoc nebo naopak jeví absolutní nezájem, jenž může být jen manifestem. Někdy si mohou klienti vybrat z několika zadání, důležitá témata pro terapii by měli malovat všichni. Téma Adam a Eva patří v arteterapii k nejzákladnějším tématům, zadávaným většinou v samotných začátcích terapie. Protože klientela poradny se přirozeně obnovuje, stěžejní témata je možné po čase opakovat. Zcela výjimečně mám možnost s klienty pracovat déle než rok. Našli by se možná dva, tři vytrvalci, jež jsem během mé tříleté praxe potkávala jednou týdně po dva roky. Patří mezi ně alkoholik ve středním věku, jehož tvorba mi vnukla myšlenku na zpracování této diplomové práce. V jeho produkci se totiž vyskytovalo téma Adama a Evy dvakrát, malované s odstupem kolem jednoho roku. Na první pohled mě zarazilo, jak je schéma obou artefaktů stejné. Skoro sváděly k hledání deseti rozdílů. Při hlubší reflexi očima nezkušeného arteterapeuta jsem přesto identifikovala mnoho náznaků progresivního vývoje jeho osobnosti. Změna klientova výtvarného vyjadřování je odrazem jeho spontánního vývoje žádoucím směrem. Samozřejmě tento posun nebyl zcela spontánní. Za dozríváním osobnosti stál velký počet individuálních terapií a zřejmě dalších motivačních aktivit podporujících jeho volní vlastnosti zvládajících bažení. Srovnání jeho dvou obrázků mi pomohlo si uvědomit, že ani má aktivita nemusí spočívat jen v abreakci závislých klientů, ale může mít mnohem hlubší smysl, jestliže bude mnohem víc cílená. Metodické vedení bude účinnější, pokud se nebude vztahovat k jednotlivému obrázku, ale k celému kontextu tvorby osobnosti. Proto jsem se rozhodla na porovnání dvou artefaktů závislého klienta odkrýt jeho dosavadní posun

v osobnostních rysech otvírající možnou cestu ke zvládnutí dalších kroků v osobním vývoji skrze podprahový účinek výtvarně metodických instrukcí. Hypotetickým návrhem, jak by mohly vypadat vstupy arteterapeuta (vycházející z prvních zpracování tématu Adama a Evy) při jeho opakovaném zadání, chci poukázat na možný způsob práce s klienty využívající arteterapii. Samozřejmě možnosti jsou nepřehledné a neexistuje žádný spolehlivý recept na léčbu toxikomanů. Následující způsob práce je pro ty, jenž hodlají arteterapii využívat, jen inspirací k vytvoření koncepce vlastní činnosti.

5.3.1 Míra posunu v tématu jednoho klienta po roce terapie

Jako první v obrazové příloze tedy logicky zařazuji původní obrázek dotyčného klienta, který budu porovnávat ve vztahu k jeho obrázku druhému. Celkový dojem z obrázku původního není ničím žalostný. Přesto z něj číší úzkost a tenze - nejlépe identifikovatelné z práce s barvou. Největší plochu čtvrtky pokrývá světlá zeleň, jenž je známkou emoční nezralosti, egocentričnosti, netaktnosti a lhavosti, případně manipulaci naivitou. Světle zelená odkazuje k pozůstatkům primárně procesuálního myšlení směřujícího k principu slasti vyhnutím se bolesti a strasti. Její používání vypovídá o tendenci k okamžité satisfakci pudové tenze a nerespektování pravidel. Nebezpečí relapsu zde umocňuje tmavě zelená cesta, která může být odkazem k perspektivní nebo pudové tenzi. Domněnku, že by se mohlo jednat o tenzi k užití návykové látky, podporuje vskutku lahvově zelený odstín cesty, která svým hrotem útočí na Adama/autora. Práce s barvou se odráží také v tazích štětcem. Ty jsou v porovnání s druhým obrázkem mnohem neklidnější. Děj obrázku se odehrává ve středu čtvrtky, takže bychom mohli uvažovat o tom, že se jedná o problém aktuální. Postavy mají sytě oranžovou barvu, jež se váže k orálnímu stadiu psychosexuálního vývoje a tudíž i závislosti. Oranžová barva se zvláště u alkoholiků vztahuje také k potížím v navazování důvěrných vztahů. Jejich kvalitativní nedostatky jsou nahrazovány kvantitou, kdy zvýšená sexuální aktivita má zabránit depresi subjektu (viz. vyústění pudově tenzní cesty ve strom jakožto falický symbol). Charakter těchto vztahů by se dal označit jako pohrávání si s protějškem a zároveň strach z jeho ztráty neboli závislost na partnerovi. Pohrávání si s protějškem by se dalo vyčíst i ze zrcadlového postavení partnerů. Mohlo by se jednat o emočně zaostalé oplácení stejné stejným ve vztahu, taktéž jako distance od přijetí viny – obě postavy mají k jablku stejně daleko. Jablko vypadá na první pohled chutně, při bližším ohledání zjistíme, že je nahnílé nebo červivé. Čili vztahový problém se pochopitelně promítá i do oblasti sexuality. Již jsem naznačila jednu možnou rovinu problému, její další větvi by

mohlo být mužské vyznění ztvárnění Evy. Mám na mysli krátce střižené vlasy, o kterých už v souvislosti s pudovostí v této práci byla řeč. Zřejmě ale není náhoda, že autorovo nevědomí přisoudilo své partnerce (či obecně ženám) i další mužské rysy. Nejnápadnější je vzniklá bradka. Tento fakt by byl Freudem nejspíš spojován s latentní homosexualitou, ale může být jen návratem do homoerotického období a vzpomínkou na mužské „sedánky“ v hospodě. Tomu by nasvědčovaly i tulipány na identifikačním místě a dále lemující cestu, které v obecné interpretaci symbolických významů v případě muže odrážejí vzpomínku na homoerotické období. Strom poznání je umístěn v levé horní polovině artefaktu vztahující se k protějšku. Zřejmě je poznání očekáváno od osoby jiné, jež je podle tmavě hnědé barvy pro klienta autoritou, což by mohla být metafora standardního očekávání pomoci od terapeuta. V levé dolní polovině je zobrazena část hadí hlavy. Had je v tomto vyobrazení pozorovatel, jeho nebezpečnost by spočívala v tom, že je nepozorován a mohl by dvojici vpadnout do zad.

Druhý obrázek je ve srovnání s původním mnohem uvolněnější a dynamičtější. Autor pracuje do mokrého podkladu, čímž mizí tahy štětcem. Schéma obrázku pozměnilo pár detailů. Předně je zde narušena centrální kompozice, která způsobila zatuhlost prvního. Postavy jsou posunuty na pravou autorovu polovinu. Zachovaly si zrcadlové postavení, ale mají blíže k zdravému jablku, tentokrát jasně červenému, vybízejícímu k akci. I zde společné utržení jablka zbavuje jednotlivce odpovědnosti za čin. Figury už ale mají přirozenou tělovou barvu, lze rozpoznat mužskou a ženskou postavu. Mohlo by se jednat o zmenšení pnutí navrácení se do období alkoholové party a projev dobré vůle větší emoční investice do partnerského vztahu. Také cesta už nemá alkoholickou barevnost a změnila směr. Má esoidní tvar, jež bývá výrazem nevědomých roztáčejších se struktur. Pronikání do oblasti nevědomí terapeutem a odkrývání nevědomých přání či konfliktů může v klientovi budit strach, který bývá skryt za tmavě modrou barvou, jakou má cesta na obrázku. Klientovo zajetí v nevědomí je umocněno zopakováním esoidního tvaru v pohybu hada, který se přemístil z levého rohu obrázku a obtáčí figury svým tělem. Jeho tmavě hnědá barva by mohla souviset s podceňováním žen a podezřívavostí, které autora nutí ke kontrole investice emocí do vztahu a je příčinou tendencí k izolacionismu. Snaha udržet emoce pod kontrolou se objevuje i ve strnulém výrazu tváře Adama. Další kompoziční změnu na obrázku doznal strom. Je posunut více k provozní rovině a stal se dominantou artefaktu. V životě klienta by tato změna mohla znamenat větší respekt k autoritám a k řádu všeobecně. Klient ovšem stále pociťuje potřebu kontroly, která je obsahem žluté barvy slunce na obzoru. To mimo jiné ztratilo svou infantilní umístění v rohu obrázku. Obrázek působí celkově zralejším dojmem, ale stále v něm chybí

iluze prostoru. Autor se ho snaží budovat ustupující barevností, ale zobrazení krajiny je realitě stále velmi vzdálené. Prázdná krajina bývá metaforou nepodnětného života. Nezládnutá je zatím také práce se světlem a stínem, ale zvláštní barevnost vytváří v obrázku to, co bývá v arteterapii nabýváno „metafyzickou náladou“ a formuje charakter artefaktu.

5.3.2 Obecný charakter použité tvorby

Hypotetický rozbor obrázků není hlubinnou interpretací. Aby jejich výklad korespondoval s prožíváním klienta, je základním předpokladem korekce obecné interpretace symbolických významů výpověďmi klienta. Koneckonců cílem této práce také není zachytit průběh hlubinné terapie uvedeného klienta, ale na jeho obrázcích doložit komunikaci s klientovým nevědomím skrze výtvarný projev, resp. nacházet paralely mezi změnou jeho výtvarného vyjadřování a osobnostními změnami. Rozmezí, v němž je možné osobnost formovat, je (jak je i z obrázků patrné) poměrně úzké, ale v problematice závislostí může mít zásadní význam. V této práci je mým záměrem postavit na teoretických poznatcích o všeobecných rysech osobností inklinujícím k závislosti praktické výtvarně metodické instrukce. Objevováním konkrétních rysů osobnosti, jež ji disponují k závislosti, v tvorbě vybraných klientů, se snažím hledat další vhodnou metodickou radu jako výtvarné východisko z jejich aktuální situace. Smyslem je rozšíření oblasti působení na psychiku abstinujících klientů poradny drogových závislostí jako prevence návratu k návykovému chování. Uvedený způsob práce, lehce uplatnitelný i v jiných zařízeních, chci nabídnout širšímu okruhu pracovníků na různých postech pomáhajících profesí.

Deskripce společných rysů osobností disponovaných k závislostí tvoří nejobsáhlejší část této práce a jejím účelem je podat určitý klíče k porozumění duševním motivům toxikomanů, které je nezbytné pro odstartování progresivního vývoje abstinujících. Než začnu s konkrétními doporučeními, ráda bych stručně charakterizovala obrázky jako celek. Všeobecně se v nich projevuje regres různého stupně, o němž jsem pojednávala ve spojení s Piagetovou emočně kognitivní teorií vývoje. Dalším společným rysem je velká míra kresebnosti a problém s plošnou prací s barvou. Převažuje zeleno, modro, hnědá (místo i černá) kombinace barev odrážející depresivní ladění klientů. Mohl by vzniknout dojem, že k použití těchto barev zavádí zadané téma. Ale obrázek č.5 je asi nejlepším důkazem, jak různorodé pojetí je možné. Dominantní barvou artefaktů je světle zelená odkazující k nezralosti, úzkosti a lhaní. Pokud se budeme zabývat jejich prostorem, potvrdí se nám

předeslaný problém s respektováním reality. Obrázky jsou ponejvíce rozděleny na pás nebe a pás země, obě sféry někdy oddělují kopce v pozadí. Postavy jsou často umíst'ovány na linku a jen zřídka se objevují z profilu. Běžně jsou čelem k divákovi a demonstrují pohodu ve vztahu. Že se jedná pouze o její manifestaci je patrné z toho, že většina dvojic není ve vzájemném kontaktu. Pro lepší orientaci budu dělit zbývající obrázky na určité podskupiny, také proto abych se vyhnula stálému opakování těch nejobecnějších instrukcí. Určité shrnutí obrázků pomáhá poodstoupit od individuálních zvláštností klientů a přiblížit se k obecné charakteristice závislých, resp. rysům jakési imaginární osobnosti. Individuální projevy návykového chování v artefaktech zařadím spíše pro zajímavost jen okrajově na samém konci práce.

5.3.3 Demontrace konkrétních závislostních rysů v artefaktech klientů

Nejzákladnější rys v zobrazení je paralelní postavení dvojice, které chci oddělit od ostatního možného znázornění Adama a Evy. Z první skupiny bych mohla dále vymezit obrázky, kde mezi Adamem a Evou stojí strom. Ale jde téměř o stejný případ nekontaktního vztahu ještě umocněného bariérou stromu. Obecným doporučením v průběhu příštího akvarelu by v tomto případě bylo navázat kontakt mezi figurami a podepřít tak již nefunkční vztah nebo vztah založený na sexuálním pudu emocí. Tím ale interpretační materiál daný zpracováním postav zdaleka nekončí. Další rovinou zájmu jsou identifikační potíže, objevující se v souvislosti s psychosexuálním vývojem. Až na obrázky č. 5, 6, 9 zobrazili na své polovině či přímo identifikačním místě v pravém dolním rohu autoři obrázků postavu opačného pohlaví. Zde není výtvarné řešení tak jednoduché. Nepodnětné prostředí v dětství způsobuje, že identifikace s rodičovskými vzory je znemožněna, během oidipkové fáze mohou nastat různé varianty identifikace. Dítě se může identifikovat s rodičem stejného pohlaví ve snaze zalíbit se rodiči pohlaví opačného, jindy zase zvítězí kastráční úzkost a neudržitelnost trojúhelníkové situace vyústí identifikací s milovaným sexuálním objektem. Patologický průběh vývoje může vést až k nepřijímání vlastního těla projevující se potížemi s jeho nakreslením (obr.3,5,7,8,9,10). Při setkání se s identifikačními obtížemi nestačí přehodit postavu zprava doleva nebo jiné triviální řešení, ale zaměřila bych se na to, aby zejména figura stejného pohlaví jako autor byla proporční, měla objem a všechny sexuální atributy, které k ní patří.

Kastrační úzkost je formou pocitu viny. Při zkoumání viny se můžeme orientovat tím, kdo trhá jablko ze stromu poznání a můžeme tak rozdělit artefakty do skupin podle toho kdo je obviňován a kdo sám pociťuje vinu. V Bibli není nikde uvedeno, k jakému rostlinnému druhu by měl náležet strom stojící uprostřed rajské zahrady. Západní křesťanství uvažovalo o jabloni z jednoho prostého původu. „Jablko se řekne latinsky mallum a mallum znamená zlo. Právě homonymita slova zlo a jablko vedla k představě, že stromem poznání dobrého a zlého musela být jabloň. A protože v lidové tradici byla za podstatu prvotního hříchu vždy považována sexualita, pocházela odtud také dávná symbolika jablek coby obrazu sexuálního sblížení.“¹⁵⁴ Podle příběhu o pokušení člověka had svedl Evu, aby ochutnala jablko. Přestože je všeobecně známý, v produkci klientů poradny drogových závislostí je tomu ve dvou případech jinak. Na obrázcích č. 7, 8 trhá jablko Adam. V ostatních dílech je přítomnost plodu zatím bezpředmětná, na obrázku č. 6 dokonce nenajdeme jediné jablíčko. Z terapeutického hlediska je samozřejmě nejdůležitější, zda jablko trhá sám autor nebo jeho partner. V tomto případě jsem nedošla k žádnému všeobecnému jevu. Odpovědnost za čin je přisuzována individuálně, musela bych se zabývat případem od případu. Jako projev viny a studu by se vzhledem k tématu dalo považovat i časté zakrývání pohlavních orgánů listy, patrné v obrázcích č. 3, 4, 7, 8, 10, 11. Krajním případem je opět obr. č.5, kde jsou postavy oblečené od hlavy až k patě. Z hlediska prevence recidivy není dobré zbytečně probouzet pocity viny. Už byla řeč o tom, že by mohly vygradovat v suicidium. Účinnější je pomoci klientům přijmout odpovědnost za sebe a svá rozhodnutí, resp. dosáhnout skutečné dospělosti. Ve výtvarném vyjádření by to znamenalo vyrůst z dětské podoby a maximálně se zbavit infantilního projevu. V barevné paletě by metaforou takové změny byl kvantitativní úbytek světle zelené barvy upozorňující na nezralost a úzkostnost subjektu a jeho tendence k úniku od problémů, případně omezení oranžové barvy charakteristické nespolehlivostí a emočním zaostáním na praktikách dětského hřiště bez pravidel nebo s pravidly neustále proměnlivými. V produkci klientů poradny převládá sytě oranžová barevnost (charakterizovaná v rozboru prvního artefaktu) v zobrazení postav. Je to barva popírající potřebu intimní sounáležitosti a proto destruuující vztah. Ostatní figury mají poměrně přirozenou tělovou barvu, k níž by měli všichni klienti po čase dospět. Výjimkou je obr. č. 4, kde jsou postavy vymalovány růžovou barvou. Ta vypovídá o přítomnosti symptomu jako náhradní formy uspokojení, která je deformovaným výrazem vytěsněných fantazií. Růžová je ekvivalentem nezpracovaného traumatu, vyústěním vnitřního konfliktu, resp. morální úzkosti nazývané vinou.

¹⁵⁴ REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše*. Praha: Portál, 2004, s. 130.

Zadané téma Adama a Evy, zaměřené na partnerství, determinuje identifikaci zkoumaných závislostních rysů v tom smyslu, že se ukazují ponejvíce právě přes sexuální oblast. Také deprese se v artefaktech projevuje nepřímo ve vztahu k sexuálnímu chování. Jak jsem předeslala, zvýšená četnost vztahů je výrazem touhy dostat se z deprese. Pudová tenze je reprezentována falickými symboly v podobě keřů (obr. č. 3), dalších stromů (obr. 7, 9), gesta ruky se zdviženým prstem (obr. č. 4), homolovitých útvarů a kopců (na obr. č. 11). Nedostatečné uspokojení v sexuálním vztahu nahrazuje masturbace. Svě kořeny má patrně ve fantazijní transformaci mateřské lásky a ve všem, co je v ní tělesného a je proto považována za důsledek postupného úbytku uspokojování dětské potřeby dotyku. Patologická masturbace je odpovědí na frustrující situaci, například na nedostatek lásky. Ve výtvarném vyjádření se většinou projevuje nezobrazením či schováním dlaní (obr. č. 3, 4, 6), krátkými pažemi (obr. č. 8), rukama za zády (obr. č. 5), atd. Masturbace je dodnes tabuizované téma, a proto je zdrojem další viny a kastracní úzkosti, která je opět potenciálním obsahem světle zelené barvy.¹⁵⁵ Již jsem se věnovala provázanosti deprese se sexuálním chováním, návazným pocitům viny i úzkosti, problematice identifikačních obtíží, dotkla jsem se zdroje sebevražedného chování, ale dosud jsem neupozornila, jak by se v artefaktech mohla projevovat agrese. Agresivitu v arteterapii nejčastěji odezíráme z ostrých, špičatých i hranatých prvků. Ty se vyskytují ve formě ostrých loktů a hranatých ramen (obr. 3, 6, 10) a ježatých stromů připomínajících koště (obr. 4, 9, 10), příp. štětinatých vlasů (obr. č. 4). Ve všeobecném výkladu barev je nositelem agrese červená. Je to barva akce. Ukazuje na nedostatečnou kontrolu emocí, potenciální konflikty a impulzivní výbušnost. Může se jednat pouze o vitalitu, proto nelze její symbolický význam užívat bezkontextově. Jestliže v obrázcích klientů pomineme přirozené užití červené barvy na plodech stromu, pak se v obrázcích vyskytuje jen sporadicky – někdy až po instrukci zaměřené na dodržení doplňkové barevnosti. Spontánní červená se v artefaktech klientů objevila buďto na šatech Evy (obr. č. 5) nebo ve zpracování hada (obr. č. 5 a 10) či jako obrysová barva figur (obr. č. 9, 10). V prvním případě se bude spíše než o agresi jednat o větší emoční investici do vztahu ze strany autorky, jejíž příslušná polovina čtvrtky žhne a kontrastuje s chladnou polovinou svého protějšku. K problematice vzteku a agresivity se mnohem více přibližují červeně orámované figury odkazující k agresivitě v sexuální oblasti. Agresivita plodí destrukci a je opačnou tendencí proti léčebné snaze obnovení vztažnosti. Předpokladem důvěry v partnerský vztah a prospěšnost mezilidských vztahů obecně je odbourání

¹⁵⁵ srov. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál, 2001, s. 89.

vystavěných bariér bránících plnohodnotnému vztahu, jehož výtvarnou metaforou je zrušení kontur postav vymezujících je vůči světu. S trochou nadsázky by jako výraz agrese v sexuální oblasti mohl být interpretován i červený had. Bez vyjádření klienta je tato úvaha lehce napadnutelná. Bez pochyb zůstává, že červená barva hada je opět vyjádřením jeho zdůrazněné sexuální aktivity. Ačkoli je had nedílnou součástí příběhu pádu člověka, téměř v polovině případů zcela chybí. Had v ráji představuje míru odblokování sexuálních zábran, překonání stud, případného hnusu. Důvod jeho nepřítomnosti v obrázku by vyplynul z diskuse s klientem.

5.3.4 Odraz závislosti v individuálních dílech klientů

Zkoumané negativní tendence a osobnostní potíže závislých chci ještě v tomto odstavci doplnit o další specifické rysy klientů, které jsou v symbiotickém vztahu s rozvojem návykového chování. Budu se pouštět jen do takové hloubky, kde se obejdu bez komentáře klienta. Glosy k jednotlivým výtvarným prvkům budu řadit za sebe bez hlubší souvislosti, jen pro obohacení představy, jak se závislost může dále projevovat ve výtvarném vyjádření. Obrázek alkoholičky č. 3. je zvláštní svou výstavbou prostoru. Je těžké uhodnout, co představuje hnědý pás na obzoru. Úmyslem autorky zřejmě bylo ztvárnění cesty. Cesta končící v nebi nebo mimo formát čtvrtky je pro toxikomany charakteristická (platí i pro obr. č. 8, 11) a vypovídá o neuspokojení a konfliktech. Práce s barvou v artefaktu vytváří opar, který by mohl být metaforou mlženého světa v opilosti. Na obrázku č. 4 chci upozornit na tmavě zelené kopce ve tvaru obloučků tyčící se za postavami. Ty se vážou k toxickému stihomamu, umožňují autorce se za ně schovat a poskytují ochranu. Zdůrazněné boky autorky mají stejný význam jako Eviny šaty na obrázku č. 5, jež tvarem připomínají láhev. V tomto artefaktu se navíc objevuje významová perspektiva v nadimenzovaném jablku. Objekty jsou znázorněny podle významu bez ohledu na realitu - zvýrazněno je to, co je považováno za důležité. Jedná se o jeden z příkladů fixace výtvarného projevu v názorném období. Na obrázku č. 6 nás upoutá velká míra kresebnosti na postavách Adama a Evy. Když pomineme další možné obsahy problému se zobrazením mužského pohlaví, ve spojitosti s výraznou kresebností bychom mohli uvažovat o fixaci na homoerotickém období vývoje (stejný problém na obr. 4 ve zšenštilém provedení Adama). Na obrázku č.7 bych chtěla demonstrovat

malování „smajlíkových“ obličejů toxikomany, které znají z tripů (evidentně také na obr.č. 5 i dalších). Obrázek č. 8 je příkladem bezhraničného akvarelu bez kontur. Ty bývají spojovány se sebezničujícími typy, jejichž chování je zapříčiněno vinami. Projevem vin jsou zde skvrny jako symbolické vyjádření poskvrnění. Modročerný objekt připomíná klec, která odkazuje na deprivací moment často spojený s hospitalismem. Artefakt téměř postrádá horizont, vzduch v obrázku a s ním i možnost ventilace negativních tendencí. Tím se stává životní prostor autora nesnesitelným a v subjektu se kumulují jeho sebezničující tendence. Obr. Č 9 zaráží zpracováním figur. Jejich postavení vyvolává dojem ponižování a navádí k se zamyšlení nad možnou transformací závislosti na droze v závislost na partnerovi. Obě jsou důsledkem fixace na orálním stadiu psychosexuálního vývoje. Na předposledním obrázku č. 10. Nás upoutá obrácení zády autora v osobě Adama směrem k Evě svědčící o jeho negativistickém postoji. Nevybarvení celé tváře dělá iluzi masky. V té se odráží maskovaná nepřijatelná poloha klienta. Takovou společností nepřijatelnou polohou může být i závislé chování. Poslední obrázek gamblerky (č. 11) je odlišný od všech ostatních svým prostorovým ztvárněním a imaginační bohatostí. Iluze krásné krajiny je místy degradována špinavou a ponurou barevností. Mohla by korespondovat s falešným dekorem používaným dětmi s nepodnětného prostředí. Domněnku potvrzují cizokrajná zvířata odkazující k dětským myšlenkám na útěk z domova. Množství symbolů a hýřivé barvy jako by z oka vypadly hracím automatům.

Svět drogově závislých je na jedné straně plný euforie a radosti, na straně druhé násilí, bolesti a také smrti. Proto se i v malbě může závislost projevovat velmi kontrastními způsoby. Charakter obrázků abstinujících klientů se zásadně liší od jejich silně negativistické a agresivní symbolické tvorby z doby abúzu. Na první pohled také nejsou ničím nápadné. Smutné je, že veškerá pohoda čišící z artefaktů je jen jejím manifestem. Je vytvářena stejně uměle jako nálada po aplikaci drogy, která je pouze přechodná a po jejím odeznění subjekt upadá do ještě větší deprese. Bez hlubinné terapie hnus a chaos, které zůstanou pod povrchem, budou pracovat na další desintegraci osobnosti, dokud nevyhledá úlevu v podobě drogy.

Závěr

Poznatky arteterapie může využívat každý z nás ve své rodině, v rámci svého budoucího povolání i během svého volného času. Můžeme se ocitnout v roli toho, kdo samotným procesem malby zažívá určitou psychohygienu, ale vzhledem ke studovanému oboru se pravděpodobně budeme často dostávat do situací, které na nás budou vyžadovat zaujmout roli pomáhajícího. Závislost je nevléčitelná nemoc. Mluvím-li tedy o její léčbě, mám na mysli udržení stavu abstinence. Pokud nemocnému člověku nebude poskytnuta náležitá *pomoc a komplexní péče* ve vzájemné spolupráci nejen psychologů, psychiatrů, lékařů, ale právě i pedagogů volného času, je větší pravděpodobnost, že se zmiňované osobnosti navrátí k návykovému chování. Vhodně volenými a nenásilně ovlivňovanými činnostmi však můžeme formovat osobnost nemocného tak, abychom předešli jeho psychopatologickému jednání nebezpečnému nejen pro něj, ale i pro společnost. Je potřeba, aby arteterapeut zužitkoval všemožné poznatky z dalších významných vědních oborů, aby byl schopen podpořit progresivní vývoj závislého a zabránit jeho relapsu a možné delikvenci s toxikomanií spojené. Jedním z úkolů pedagogů volného času je eliminovat rizikový faktor "nevhodné" náplně mimoškolních aktivit. Dítě, které neví, nebo nemá jak trávit svůj volný čas, vyhledává umělé stimuly - drogy, které mu bez práce zábavu obstarají. Arteterapie je jednou z nenásilných aktivit ve volném čase podporující vnitřní stabilitu toxikomanů a rozvíjející jejich *duševní činnost* – kreativitu, emoční úroveň, atd. a tím i zlepšující jeho *mezilidské vztahy a socializaci*. S větším množstvím pozitivních prožitků zároveň roste naděje na zlepšení psychického vývoje.

Cílem této práce bylo vytvořit možný vzor pro uplatňování arteterapie ve vlastní praxi čtenářů zabývajících se toxikomanií. Snažila jsem se o strukturální jednoduchost a přehlednost, aby z tohoto textu mohli v praxi vyjít laikové ve smyslu „neterapeuti“ a neztratili se přitom v chaotickém poli nevědomí, s nímž arteterapie pracuje. Na poselství o prvních lidech bylo mým cílem zvážit možnosti využití arteterapie k duchovnímu i osobnímu růstu toxikomanů a směřovat metodické instrukce způsobem indukujícím změnu výtvarného vyjadřování klienta a zároveň formujícím jeho osobnost v bytost zvládající své konflikty, schopnou vykazovat společensky žádoucí chování. Pomocí arteterapie můžeme

společně s našimi svěřenci navázat dobrý vztah, proniknout do jejich problémů a tak si vydobýt jejich důvěru. Jedině na ní můžeme postavit svou společnou práci a doufat v pozitivní výsledky. Jako u každé činnosti, také zde máme šanci uplatnit svou lásku a nechat ji dělat divy. Protože v textu jsou nabízeny hypotetické instrukce směřované do budoucnosti, jejich výsledky se projevily až aplikací v praxi. Proto se mohu pouze podělit o svou zkušenost z praxe s toxikomany. Jákýkoli posun v jejich tvorbě korespondující s vývojem k postupné integraci osobnosti je záležitostí obtížnou, dlouhodobou a ke všemu reverzibilní. Na druhé straně i minimální změna a zakoušený úspěch je velmi obohacující a motivující k další aktivitě klienta i „terapeuta“.

Shrnutí výsledků této práce se může odehrávat pouze na rovině korelace teoretických předpokladů s jejich odrazem v tvorbě klientů. Možná je návykové chování v artefaktech méně zjevné, než čtenář čekal. Nepředpokládala jsem však, že by tomu bylo jinak z prostého důvodu, že zkoumaní klienti mají za sebou řadu terapií, ve kterých se mohli setkat také s arteterapeutickými technikami. Jejich spontaneita je proto ovlivněna ideálem zdravého projevu, k němuž jsou vedeni. Přesto citlivé oko má možnost odhalit mnoho souvislostí mezi negativními tendencemi závislých a jejich symbolickým výrazem v nabízených artefaktech. Mne samotnou zpracování diplomové práce obohatilo o řadu teoretických poznatků z oblasti zabývající se charakteristickými rysy toxikomanských osobností, jež jsem byla výběrem tématu nucena prostudovat a propojit s poznáním z praxe v poradně drogových závislostí. Doufám, že u teoreticky zaměřených čtenářů, se mi zase podařilo vzbudit zájem aplikovat své poznatky do praxe a obohatit tak systém terapií závislých.

Seznam literatury

Hlavní prameny:

Bible: Písmo Svaté Starého a Nového Zákona (ekumenický překlad). 3.dopl. a přeprac. vyd. Praha: 1985. ISBN neudáno.

BERGERET, J. *Toxikomanie a osobnost*. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995. ISBN 80-7187-003-X.

CZECH, J. *Psychoterapie a víra: základy duchovní psychoterapie*. Ostrava: JUPOS, 2003. ISBN 80-85832-55-0.

DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-449-4.

KLIVAR, M.; POLCAR, M. *Kresba v životě člověka: funkce a netradiční techniky*. Praha: PF UK, Státní pedagogické nakladatelství, 1987. ISBN neudáno.

KOHUT, H. *Obnova Self*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1991. ISBN neudáno.

KYZOUR, M. Psychologizující - patriarchálně deterministické pojetí závislosti, nepublikované texty.

KYZOUR, M. Úvod do psychoanalýzy, nepublikované texty.

MIKOTA, V. *O ovlivňování duševních chorob*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1995. ISBN 80-901601-5-8.

NAKONEČNÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: ACADEMIA, 1998. ISBN 80-200-0625-7.

NEŠPOR, K., CSÉMY, L. *Bažení (craving): Společný rys mnoha závislostí a způsoby zvládnání*. Praha: Sportpropag, 1999, ISBN neuvedeno.

NOVÁK, T. *Co dítě sděluje, když nakreslí svou rodinu*. Olomouc: Rubico, 2004. ISBN 80-7346-037-8.

PETERSON, L. W.; HARDIN, M. E. *Děti v tísní: příručka pro screening dětských kreseb*. Praha: TRITON, 2002. ISBN 80-7254-237-0.

PIAGET, J., INHELDEROVÁ, B. *Psychologie dítěte*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-407-9.

POGÁDY, J.; NOCIAR, A.; aj. *Dětská kresba v diagnostice a v léčbě*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1993. ISBN 80-85665-07-7.

REMEŠ, P.; HALAMOVÁ, A. *Nahá žena na střeše: psychoterapeutické aspekty biblických příběhů*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-921-6.

RIEDEL, I. *Obrazy v terapii, umění a náboženství: interpretace obrazů z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-531-8.

Současná arteterapie v České Republice a zahraničí I. díl. Praha: PF UK, 2000. ISBN 80-7290-004-8.

ŠICKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-616-0.

WINNICOTT, D. W. *Lidská přirozenost*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J Kocourek, 1998. (10. svazek edice *Psychoanalýza*) ISBN 80-86123-05-7.

WHITE, V. *Bůh a nevědomí: teologie versus psychologie*. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-517-8.

Časopisecké statě:

Arteterapie: závislosti. Praha: Česká arteterapeutická asociace, 2003, roč 2, č. 4. ISSN neudáno

Arteterapie: děti. Praha: Česká arteterapeutická asociace, 2004, roč. 3, č. 1. ISSN 1214-4460.

Arteterapie. Praha: Česká arteterapeutická asociace, 2005, roč. 3, č. 9. ISSN 1214-4460.

Arteterapie. Praha: Česká arteterapeutická asociace, 2005, roč. 4, č. 9. ISSN 1214-4460.

Arteterapie. Praha: Česká arteterapeutická asociace, 2006, roč. 5, č. 10. ISSN 1214-4460.

Sekundární prameny:

BABYRÁDOVÁ, H. *Symbol v dětském výtvarném projevu*. Brno: PF MU, 1999. ISBN 80-210-2079-2.

CAMPBELLOVÁ, J. *Techniky arteterapie ve výchově, sociální práci a klinické praxi: skupinové výtvarně terapeutické činnosti pro děti i dospělé*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-204-1.

CASSIER, E. *Filosofie symbolických forem I: jazyk*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86005-10-0.

FREUD, S. *Výklad snů*. 2. uprav. vyd. Pelhřimov: Nová tiskárna, 1994. ISBN 80-901916-0-6.

- FROMM, E. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0290-9.
- GADAMER, H. G. *Aktualita krásného: umění jako hra, symbol a slavnost*. Praha: Triáda, 2003. ISBN 80-86138-48-8.
- HORT, V.; HRDLIČKA, M.; aj. *Dětská a adolescentní psychiatrie*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-472-9.
- HÖSCHL, C. *Psychiatrie pro praktické lékaře*. Jinočany: H&H, 1996. ISBN 80-85-787-96-2.
- LEUNER, H. *Kataymní prožívání obrazů (Studijní texty k psychoterapii): základní stupeň, úvod do psychoterapie technikou denního snu*. 4. nově zprac. a rozšíř. vyd. Brno: MU, 1999. ISBN 80-210-1677-9.
- MEGLINOVI, D. a N. *Kreslení jako cesta k sebevyjádření*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-446-X.
- MOKREJŠ, A. *Filosofie a život – život a umění*. Praha: FILOSOFIA, 1995. ISBN 80-7007-068-4.
- PONDĚLÍČEK, I. *Fantaskní umění: jeho vývoj a souvislosti*. Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců, 1964. ISBN neudáno.
- RAHNER, K.; VORGRIMLER, H. *Teologický slovník*. Praha: Zvon, 1996. ISBN 80-7113-088-5.
- ROYT, J.; ŠEDINOVÁ, H. *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta, 1998. ISBN 80-204-0740-5.
- RYCKROFT, CH. *Kritický slovník psychoanalýzy*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1994. ISBN neudáno
- SLAVÍK, J. *Umění zážitku, zážitek umění: teorie a praxe artefiletiky I.díl*. Praha: UK, 2001. ISBN 80-7290-066-8.
- Slovník psychiatrických termínů*, Světová zdravotnická organizace Ženeva, Psychiatrické centrum Praha 1998, ISBN 80-85121-78-6.
- SYŘIŠŤOVÁ, E. *Člověk v kritických životních situacích*. 2. dopl. vyd. Praha: UK, Karolinum, 1994. ISBN 80-7066-901-2.
- SYŘIŠŤOVÁ, E. a kol. *Skupinová psychoterapie psychóz ve vztahu ke schizofrennímu onemocnění*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1980. ISBN neuvedeno
- VYMĚTAL, J. a kol. *Speciální psychoterapie: Úzkost a strach*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 2000. ISBN 80-86123-15-4. s. 44-48.

Obrazová příloha

Obsahuje 11 artefaktů klientů navštěvujících poradnu drogových závislostí.

(terapie drogově závislých klientů na alkoholových i nealkoholových drogách a gamblerů)

Obrázek 1) alkohol, muž

Obrázek 2) alkohol, muž (stejný autor jako u obr.1)

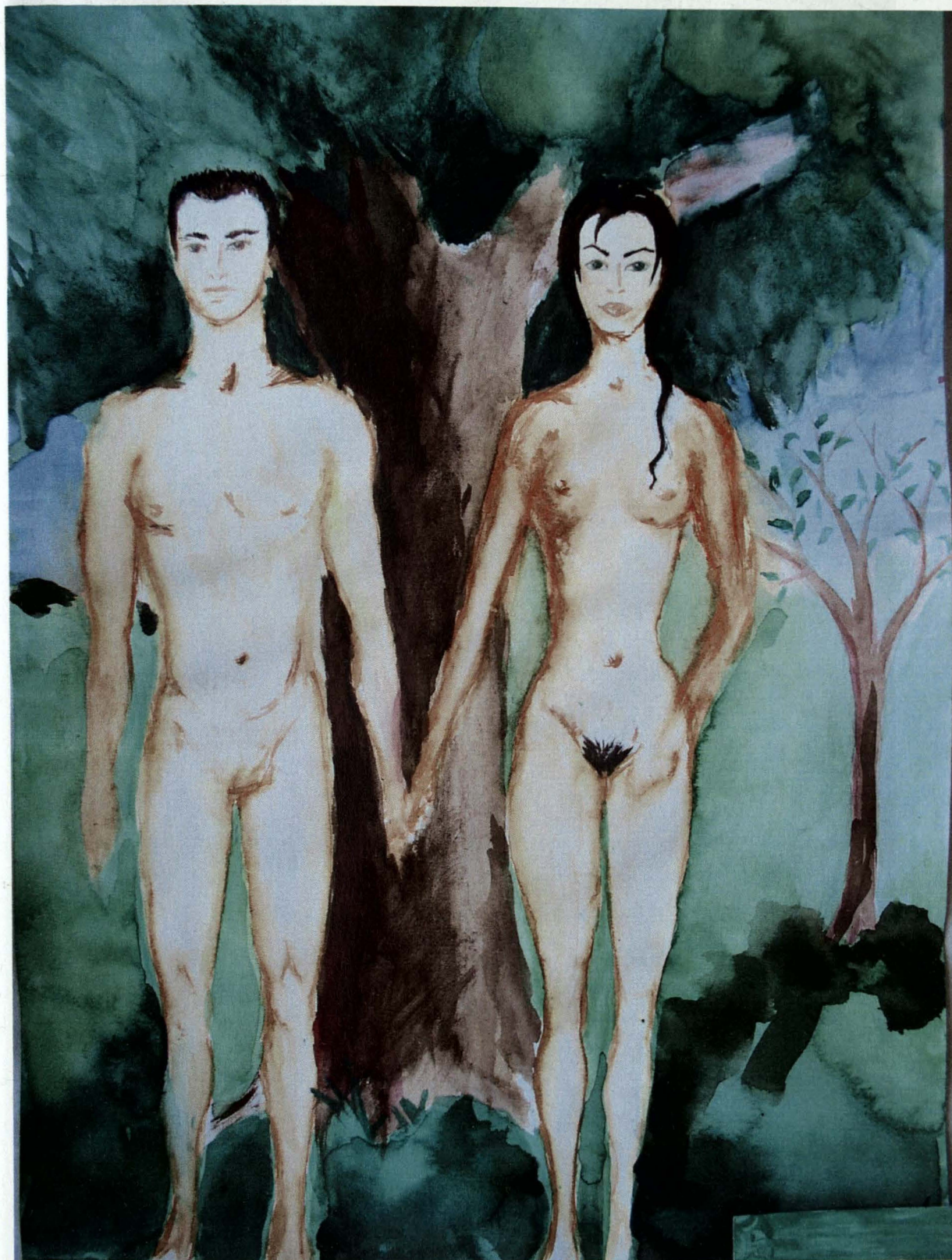
Obrázek 3) alkohol, žena

Obrázek 4) alkohol, žena

Obrázek 5) drogová závislost, žena

Obrázek 6) drogová závislost, žena

Obrázek 7) drogová závislost, žena

Obrázek 8) drogová závislost, žena

Obrázek 9) drogová závislost, žena

Obrázek 10) drogová závislost, muž

Obrázek 11) gamblerství, žena

ABSTRAKT

PETROVÁ, S. *Otázka dispozic osobnosti k návykovému chování zrcadlená v artefaktech abstinentů aneb horizonty arteterapie v indukci přestrukturování intrapsychického rozměru závislých*. České Budějovice 2005. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra psychologie. Vedoucí práce PhDr. J. Polivka.

Klíčová slova: drogová závislost, osobnost, psychoterapie-metody, arteterapie, kresba – psychologické aspekty, výtvarné práce – terapeutické účinky, adolescentní psychiatrie, hlubinná psychologie, symboly

Diplomová práce se zabývá problematikou drogových závislostí. Zaměřuje se na zkoumání osobnostních rysů toxikomanů a prověřuje otázku dispozice osobnosti k návykovému chování. Získané poznatky převádí do arteterapie jako možné podpůrné terapie závislostí. V artefaktech klientů poradny drogových závislostí hledá paralely mezi emočně kognitivním vývojem klientů a jejich výtvarným vyjadřováním. Cílem diplomové práce je vytvořit plán vhodných výtvarně metodických instrukcí, které by měly přispět k pozitivní změně jejich intrapsychického rozměru.

ABSTRACT

The question of personality tendencies to addictive behavior mirrored in the artifacts of abstainers – art-therapy horizons in the induction off addicts' intra-psychical dimension restructuring

Key terms: drug addiction, personality, methods of psychotherapy, art-therapy, drawing – psychological aspects, art objects – effects of therapy, adolescent psychiatry, dynamic psychology, symbols

This thesis deals with problem of drug addictions. It focuses on exploration of drug addict personality features and investigates the question of personality dispositions for addictive behavior. Acquired knowledge is transformed by means of art-therapy as one possibility of supportive therapy which can be utilized in case of drug addiction treatment process. Parallels between emotional-cognitive development of clients and their creative expressions are being sought in this thesis. The goal of this work is to create a plan of convenient art-methodological instructions which should support positive changes of client's intra-psychical dimension.